

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

HÜSEYNLİ NÜŞABƏ MALİK qızı

BAKI-2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d dos. Əhmədov F.S.

“ ____ ” _____ 20__-ci il

“Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Sığorta işinin təşkili

Qrup: 620

Magistrant

Hüseynli Nüşabə Malik

Proqram rəhbəri

i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z

Elmi rəhbər

i.e.d., prof. Hüseynova Arzu

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kelbiyev Y.A.

BAKİ – 2019-cu il

DEVELOPMENT OF STATE FINANCIAL MANAGEMENT IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of research. Essential direction about enhancing all branch of economy in the Azerbaijan Market Economy condition implement economic control to all area of societys social-economical development. Nowadays for improving financial system outdated control systems development strategies, applying new methods, legislative and executive organizations development strategies are changed. For coordinating available Azerbaijan Finance system into international level, enhancing Financial and audit control resistantly? Eliminating using illegally from governmental budget and deviational tax situations is important.

Research goals and objectives. The main purpose of dissertation work is researching modern substance of state financial control, complexing different, theoretical approachs, giving new suggeststrons for developing state financial control.

Used research methods. The Main Research task is to observe closely principles of controlling, eliminate defects, using global experience state controlling and preparing scientific preporsals.

Research data base. The dissertation is based on the “Constitution of the republic of Azerbaijan”, laws and state programs, orders and decrees of the President, relevant documents of the Finance and Tax Ministries, various sources and information on the developoment of financial control in the scientific literatura and the internet.

Research restrictions. In the dissertation scientific work of Azerbaijan and other countrys economical about state financial control, Constitution of Republic of Azerbaijan, lows and normative legal acts of Azerbaijan Republic about these orders and rescripts of President relevaut documents of Ministry of Finance and Ministry of Taxes, accepted governmental, programs are studied. Driwing researching shortage are studied matrical about subject commits some difficulties.

Research results. The otcome of the research involves the achievement of financial control and compliance with the legislation.

Scientific practical significance of the research. Scientific and pratic results of research can be used in training cources, for forming relations between internal and other control organizations, developing state Financial Control.

Key words: Financial control, evaluation of audit, state budget, national profit, statistic indexes.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

A.R	Azərbayan Respublikası
A.P	Auditorlar Palatası
BAS	Beynəlxalq audit standartları
D.M.N	Dövlət maliyyə nəzarəti
İ.E.Ö	İnkişaf etmiş ölkələr
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
SC	Səhmdar cəmiyyət

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ	6
I Fəsil	MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİL OLUNMASININ ƏSAS NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1.	Dövlət maliyyə nəzarətinin idarəetmədə rolu.....	10
1.2.	Maliyyə nəzarətinin əsas forma və metodları.....	17
1.3.	Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində iştirak edən əsas orqanların vəzifələri..	26
II Fəsil	AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ NƏZARƏTİ SISTEMİNİN VƏ AUDİTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİL EDİLMƏSİ	
2.1.	Maliyyə nəzarəti sistemində auditin müasir vəziyyətinin təhlili.....	36
2.2.	Azərbaycanda Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və təhlili....	43
2.3.	Maliyyə nəzarəti və audit sahəsində tətbiq edilən beynəlxalq təcrübələr.....	50
III Fəsil	AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN İNKİŞAFI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTLİ TƏSİRLƏRİNİN ARTIRILMASI	
3.1.	Dövlət maliyyə nəzarət sistemində yaranan problemlər və onların həll yolları.....	55
3.2.	Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi.....	60
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	66
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	70
	Cədvəllərin siyahısı	74
	Şəkillərin siyahısı	75
	Qrafiklərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı. Sosial-iqtisadi yüksəliş prosesləri daim xarici müdaxilələrə məruz qalırlar və bu müdaxilələr nəticəsində dövlət iqtisadiyyatı öz-

özünü tənzimləmə prosesində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. A.R-da bazar iqtisadiyyatı dövründə iqtisadiyyatın demək olarki bütün sahələrinin təkmilləşdirilməsini şərtləndirən əsas istiqamət cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafının bütün sahələrinə iqtisadi nəzarətin tətbiq edilməsidir. Maliyyə resurslarının səmərəliliyinə istiqamətlənmiş dövlət maliyyə nəzarəti uzunmüddətli inkişafın təminatına xidmət göstərir. Maliyyə nəzarətinin inkişafı ölkə büdcəsinin tərtib edilməsindən, milli gəlirin bölgüsündən, vergi yayınmalarına nəzarətdən ibarətdir. Müasir Azərbaycan Respublikasında işgüzar fəallıq dayanmadan inkişaf edir. Bu dövrdə iqtisadiyyatın sürətli inkişafı müəyyən hüquqpozmaları, eləcə də vergidən yayınma hallarını ortaya çıxarır. Belə vəziyyətlərin götürülməsi üçün dövlət tərəfindən D.M.N-ni yerinə yetirmək zərurəti yaranır.

M.N-xüsusi nəzarət kimi, idarələrin, dövlətin maliyyə fəaliyyətlərinin təyin edilmiş qurumlar vasitəsilə nəzarət edilməsidir. M.N müəyyən üsullarla təsərrüfat obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasının məcmusunu bildirir. Maliyyə nəzarətinin düzgün tətbiqi maliyyə ehtiyatlarının bütün sahələrdə effektiv istifadə edilməsinə, müxtəlif sahələrin inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycanda M.N icraedici və qanunverici orqanlar, Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi, konstitusiyaya və qanunvericilik, Respublika Xəzinədarlığı, Sığorta Nəzarəti orqanları , eləcə də müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən aparılır. Belə dövlət nəzarətinin tətbiqi üçün qanunvericiliyə əsaslanaraq fəaliyyət göstərən yüksək ixtisaslı kadrlardan ibarət nəzarət təşkilatları və xüsusi qruplar yaradılır.

Müasir iqtisadi şərait dövründə maliyyə sisteminin uğur əldə etməsi üçün köhnə nəzarət formasının inkişaf etdirilməsinə, yeni metodların tətbiqinə, qanunverici və icraedici orqanların inkişaf strategiyalarına bir sıra dəyişiklik edilmişdir. Azərbaycanda hazırki maliyyə şəraitinin beynəlxalq səviyyəyə uyğunlaşdırılması üçün maliyyə və audit nəzarətinin davamlı inkişaf etdirilməsi, büdcədən qeyri-qanuni istifadənin, vergidən yayınma proseslərinin aradan qaldırılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi hazırki dövrdə fərqli nəzəriyyələrin kompleksləşdirilməsi, dövlət M.N-in inkişaf etdirilməsi üzrə təkliflərin verilməsidir.

Dissertasiya işinin başlıca hədəfinə uyğun olaraq bu tədqiqatın bir sıra vəzifələri də mövcuddur:

- Bazar iqtisadiyyatı mühitində iqtisadi nəzarətin, xüsusilə də onun əsas komponenti sayılan maliyyə nəzarətinin meydana gəlməsi forması, prinsipləri və inkişaf istiqamətini tədqiq etmək;
- Nəzarətin aparılma prinsipini yaxından müşahidə etmək;
- Dövlət nəzarətinin aparılmasında müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq və bu istiqamətdə elmi təkliflər tərtib etmək.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı. Dissertasiya işinin obyektı hökumətin reallaşdırdığı maliyyə nəzarətidir. Tədqiqatın predmetini isə maliyyə nəzarət sahəsində yaranan təşkilati-iqtisadi əlaqələr əhatə edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tərtib olunmuş işin nəzəri-metodoloji əsaslarını A. R-ın və müxtəlif ölkələrin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri, maliyyə nəzarəti barədə elmi təcrübələr, bu sahədə istifadə edilə bilən A.R qanunları və hüquqi-normativ aktlar, qəbul olunmuş dövlət proqramları və s. əhatə edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tərtib etdiyimiz işin hazırlanmasında “A.R Konstitusiyası”, A.R-ın iqtisadi və sosial inkişafında respublikada maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətinin artırılması və onun inkişafı istiqamətində təsdiq edilmiş Qanunlar və Dövlət Proqramları, Prezidentin Sərəncam və Fərmanları, Dövlət Statistika Komitəsinin vəsaitləri, Milli Məclisin və Nazirlər Kabinetinin Qərarları, A.R Mərkəzi Bankının statistik vəsaitləri, Respublikanın Maliyyə Nazirliyinin, həmçinin Vergilər Nazirliyinin müvafiq sənədləri, elmi əsərlərdə və internet şəbəkəsində göstərilən müxtəlif mənbələr və informasiyalarına əsaslanır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatın aparılması zamanı qarşımıza çıxan əsas məhdudiyyətlər mövzuya dair statistik göstəricilərin azlığı, lazımı informasiyaların, yerli nəticələrin tətbiqinə dair məlumatın olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. İşin elmi-praktik əhəmiyyəti maliyyə nəzarətinin metodoloji əsaslandırılmasıdır. Yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir.

1. M.N-in maliyyə funksiyası kimi korrelyasiyası, dövlətin bazar iqtisadiyyatı mühitində maliyyə nəzarəti hüququnun tənzimlənməsinin müəyyən edilməsi;
2. İndiki zamanda maliyyə nəzarətinin tətbiqində xarici təcrübədən istifadə etmək;
3. Audit yoxlamalarının təkrarən aparılmasının qarşısının alınması;
4. Nəzarətin tətbiqi zamanı informasiya texnologiyalarından faydalanmağa geniş yer vermək;
5. Fərqli nəzarət orqanları vasitəsi ilə daha yüksək keyfiyyətli nəzarət aparmaq və yoxlamaların sayını azaltmaq.

Tədqiqatın elmi praktik nəticələrindən müxtəlif təlim kurslarında, daxili qurumlar və fərqli nəzarət orqanları arasında münasibətlərin formalaşdırılmasında, dövlətin M.N-in təkmilləşdirilməsində faydalanmaq olar.

Dissertasiya işinin həcmi və sturukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təklif hissələrindən, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tərtib etdiyimiz işin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, nəzəri və metodoloji əsasları, işin elmi yeniliyi, informasiya təminatı, məqsədi və vəzifələri qeyd edilmişdir.

İşin ilk fəslə "Maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasının əsas nəzəri-metodoloji əsasları" adı altında qeyd olunmuşdur. Bu fəsildə "Dövlət maliyyə nəzarətinin idarəetmədə rolu", "M.N-in əsas forma və metodları", "M.N-in həyata keçirilməsində iştirak edən əsas orqanların vəzifələri" bölmələrinin öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Fəslin başlığı ilə uzlaşaraq bu fəsildə M.N-in formalaşması və öyrənilməsi sahələrinə əsaslı yer verilmişdir.

"Azərbaycanda M.N sisteminin və auditin qiymətləndirilməsi və təhlil edilməsi" işin ikinci fəslə adlanır və bu fəsil "M.N sistemində auditin müasir vəziyyətinin təhlili", "Azərbaycanda A.P-ın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və təhlili", "M.N və audit sahəsində tətbiq edilən beynəlxalq təcrübələr" bölmələrindən ibarətdir. Fəslin başlığından da görüldüyü kimi ikinci fəsildə

Azərbaycanda auditorların fəaliyyət istiqamətləri, onların tətbiq etdikləri üsul və təcrübələr haqqında məsələlərə toxunulmuşdur.

Üçüncü fəsil “Azərbaycanda D.M.N-in inkişafı və onun əhəmiyyətli təsirlərinin artırılması” adlanır. Bu fəsil 2 bölməyə ayrılır. Birinci bölmə “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi”, 2-ci bölmə isə “ D.M.N sistemində yaranan problemlər və problemlərin həlli yolları” adlandırılmışdır. Üçüncü fəsildə M.N sistemində yarana biləcək problemlər və onların mövcud həll yolları, inkişafında tətbiq olunacaq sahələr tədqiq edilir.

Sonda nəticə və ədəbiyyat siyahısı qeyd olunmuşdur.

FƏSİL 1. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİL OLUNMASININ ƏSAS NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Dövlət maliyyə nəzarətinin idarəetmədə rolu

İqtisadiyyatın inkişaf etdiyi zamanda iqtisadi-sosial proseslər özünü tənzimləyə bilmir və daim olaraq xarici təsirlərə məruz qalır. Bunun nəticəsində dövlət iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Belə problemlərin həlli üçün dövlət nəzarət sistemini tətbiq etmək ehtiyacı duymuşdur. Bu nəzarət sisteminin növlərindən ən mühümü maliyyə nəzarətidir. Tətbiq olunduğu obyektə müvafiq şəkildə maliyyə nəzarəti ictimai, auditor, dövlət və təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinə bölünür. Dövlət maliyyə nəzarəti A.R Konstitusiyası və qanunvericilik aktlarına əsasən aparılır. Belə bir nəzarət formasının həyata keçirilməsində dövlətin başlıca məqsədi ölkəmizdə maliyyə sabitliyinin həyata keçirilməsindən, dövlət büdcəsinin yaradılması, baxılması və istifadə edilməsindən, bank və digər maliyyə təşkilatlarının işinə nəzarət edilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı gəlirlərin düzgün, vaxtında və tam yaranması, xərclərin dəqiq və etibarlı həyata keçirilməsi də M.N-in əsas vəzifələrindəndir. Maliyyə nəzarətinin yerinə yetirilməsi ona görə mühümdür ki, maliyyə nəzarətinin əsas obyektini olan pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsi, toplanması, istifadə edilməsində dövlətin qarşısına məqsəd qoyduğu əsas vəzifə və tapşırıqlar vaxtında və düzgün həyata keçirilməlidir. Ümumilikdə dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələrini bu formada təsnifləşdirmək olar:

- Bazar iqtisadiyyatı mühitində iqtisadi nəzarətin, xüsusilə də onun əsas komponenti olan maliyyə nəzarətinin meydana gəlmə forması, prinsipləri və inkişaf istiqamətini tədqiq etmək;
- Nəzarətin aparılma prinsipini yaxından müşahidə;
- Dövlət nəzarətinin aparılmasında müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq və bu sahədə elmi təkliflər hazırlamaq;
- Dövlət büdcəsi qarşısında M.N-in düzgün və zamanında yerinə yetirilməsi;
- Pul vəsaitlərinin doğru istiqamətdə hərəkət etdirilməsi;
- Uçot və eyni zamanda hesabat əməliyyatlarının qaydasında aparılması.

Maliyyə nəzarətinin inkişafı uzun tarixi dövrdən keçmişdir. Pul nə vaxtdan yaranmışdırsa, maliyyə nəzarəti də o vaxtdan meydana çıxmışdır. Maliyyə

nəzarətinin yarandığı dövrlərdə o, şəxsi nəzarət və dövlət tərəfindən nəzarət formasında mövcud olmuşdur.

Qədim Misirdə dövlət M.N-i Xəzinədarın başçılıq etdiyi maliyyə idarəsi və məmurlar idarə edirdilər. Bizim e.ə 1792-1750-ci illər ərzində Babilistanda tacirlər müstəqil olaraq uçot apara bilirdilər. Romada büdcə uçotu Brevartinin kitablarına əsasən həyata keçirilirdi. Bu kitabda smeta üzrə düzəliş qaydaları və istifadə yolları əks olunmuşdur. XVII-XIX əsrlərdə Anqlo-sakson və roman-alman modeli adlanan maliyyə nəzarəti sistemlərindən istifadə olunurdu. 1853-cü ildə Şotlandiyanın paytaxtı Edinburqda “Edinburq Auditorlar İnstitutu” yaradılmışdır.

Ali Nəzarət Orqanları Beynəlxalq Təşkilatının (INTOSAI) IX Konqresində qəbul edilmiş “Nəzarət rəhbər münasibətlərinin Lima bəyannaməsi”ndə göstəriləndiyi kimi, nəzarət tənzimləmə sisteminin tərkibinə daxildir və başlıca məqsədi qəbul edilən standartlardan kənarlaşmaları, həmçinin qanunilik, səmərəlilik prinsiplərinin pozulmasını daha tez aşkarlamaqdır ki, bu pozulmaların qarşısını almaq, təqsirkarı məsuliyyətə cəlb etmək, dəymiş zərərin əvəzini ödətdirmək mümkündür olsun (Лимская декларация руководящих принципов контроля, 1991).

İqtisadiyyatın sürətli inkişaf etdiyi bir zamanda M.N-in inkişaf etdirilməsi önəmi də bütün ölkələrdə ön plana çıxmışdı. Həmin dövrlərdə SSRİ Xalq Komissarları Soveti qərara aldı ki, “Dövlət Mühasib-Ekspertlər İnstitutu” yaradılsın. 1925-ci ildə bu institut yaradılarkən bütün müəssisə və təşkilatların ləğvetmə və illik balanslarının yoxlanılması, müəssisə və idarələrin audit yoxlamalarının hesabatlarının nəticəsinin qəbul edilməsi, bütün müəssisə və təşkilatların smeta və illik hesabatlarının tərtibi, ekspertizaların aparılması kimi öhdəliklər vəzifə kimi qarşısına qoyulmuşdu. 80-ci illərin əvvəllərində SSRİ-in Maliyyə Nazirliyi təsərrüfat hesablı nəzarət yoxlanış qrupu yaratmışdı. 1989-1991-ci illərdə SSRİ-nin bir çox ərazisində müxtəlif nəzarət orqanları yaranmağa başlamışdı.

Tarixən auditor xidməti və D.M.N-in həyata keçirilməsi uzun inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə belə bir nəzarətin yerinə yetirilməsi müxtəlif ölkələrdə

başqa-başqa qurumlar vasitəsiylə həyata keçirilir. Rusiyada maliyyə nəzarəti işini aparan orqanlar R.F-ın Federal Xəzinədarlığı, R.F Maliyyə Nazirliyi və Federasiyanın Hesablama Palatası vasitəsiylə həyata keçirilir. Rusiyada hər hansı bir subyekt birləşdirilmiş büdcə xərclərinin ümumi miqdarının yarısı qədər yardım alarsa, bu zaman məcburi şəkildə büdcənin yoxlanması aparılmalıdır.

ABŞ-da m.n-i ABŞ Baş Nəzarət İdarəsi qurumu ilə həyata keçirilir. Bu orqan ABŞ Konqresinə yardım göstərən orqandır. Bu orqanın idarə edilməsi 15 il idarəetmə hüququ olan baş nəzarətçi tərəfindən yerinə yetirilir. Təftiş aparma, nəzarət etmə Baş Nəzarət İdarəsinin fəaliyyətini həyata keçirir.

ABŞ və Rusiyadan fərqli olaraq Böyük Britaniyada nəzarəti həyata keçirən vahid qanunvericilik yoxdur. Bütün istiqamətlərdə maliyyə nəzarətini məhkəmə orqanları, parlament, ictimai təşkilatlar həyata keçirirlər.

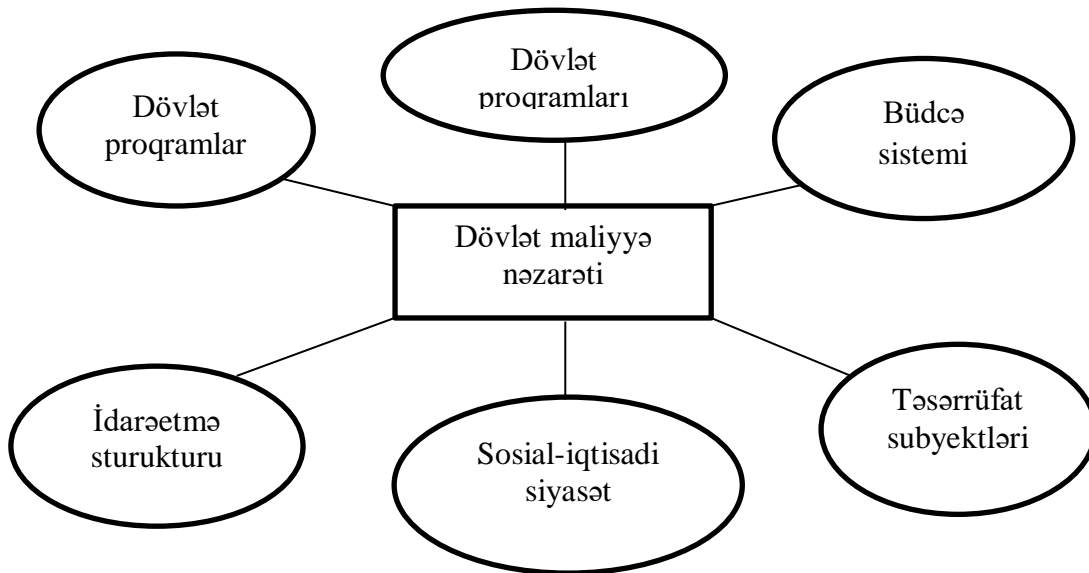
Almaniya Federasiyasında isə M.N-in yerinə yetirilməsi 21 komitə vasitəsiylə aparılır. Həmçinin bu ölkədə Federal Hesablama Palatası da yaradılmışdır.

İ.E.Ö-də olduğu kimi Respublikamızda da M.N-ni yerinə yetirə bilən dövlət orqanları var. Bu orqanlara Mərkəzi Bank, Maliyyə Nazirliyi, Respublika Xəzinədarlığı, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası və s. daxildir.

Ölkəmizin müstəqillik qazandığı dövrlərdə A.R Nazirlər Kabinetinin təşəbbüsü ilə “A.R Maliyyə Nazirliyi tabeliyində təsərrüfat hesablı auditor mərkəzinin təsisi haqqında” 31 iyun 1991-ci tarixli qərar imzalandı. Ölkəmizdə auditor xidməti 1994cü ildən etibarən çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. 20 iyun 1995-ci ildə A.R Milli Məclisinin 16.09.1994cü il tarixli qərarına əsaslanaraq “A.R A.P-ın təşkilinin təmini haqqında” qərar imzalanmışdır.

Maliyyə nəzarəti büdcənin formalaşması və nəzarətdə saxlanması, vergi nəzarəti, milli gəlirin bölgüsü istiqamətlərdə inkişaf etdirilir. Habelə M.N maliyyə maraqlarını qorumaq üçün də nəzərdə tutulub.

SXEM 1.Dövlətin idarəetmə sahəsində dövlət M.N-in rolu.

Maliyyə nəzarəti barəsində iqtisadçı alimlər bir çox fikirlər söyləmiş və müxtəlif təriflər vermişlər.

E.Y.Qraçovun fikrinə görə “M.N -hüquqi normalarla nizamlanmış orqanların, dövlət, təşkilatlar, bələdiyyə və sair təsərrüfatçılıq edən subyektlərin, zamanında həyata keçirilməsini və eyni zamanda maliyyə planlaşdırılmasının araşdırılmasının, gəlirlərin əsaslanmış şəkildə pul fondlarına daxil edilməsi və onların səmərəliliyinin təftişi üzrə fəaliyyəti” kimi qiymətləndirir. (Грачева Е.Ю,1998).

D.Q.Çernik maliyyə nəzarətini izah edərkən belə deyirdi: “Maliyyə nəzarəti odur ki, maliyyənin nəzarət vəzifələrini həyata keçirsin. Onun əsas məzmunu fərdi təsərrüfat sahələrinin, ərazi və sahə idarəetməsi sahələrinin maliyyə fəaliyyətinin təftişindən ibarətdir (Черник Д.Г, 1997).

Y.M.İtkin nəzarəti belə qeyd edirdi: “Dövlət nəzarəti orqanlarının iş fəaliyyəti ilk növbədə dövlətin qanunlarının, dövlət büdcəsinin yönəldilməsinin qanuniliyinin, onların səmərəliliyinin, maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsinin hərtərəfli sahəsində dövlət vəsaitlərinin mənfəətli və qənaətlə xərclənməsinin yoxlanmasına yönəldilmişdir”. (Иткин Ю.М.,1991).

Maliyyə nəzarəti digər elmlərlə birlikdə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir. Planlaşdırma və idarəetmə ilə nəzarət sıx müştərək əlaqədə olan fəaliyyət sahələridir. Maliyyə nəzarəti qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi elmlərin tədqiq etdikləri sahələrin obyektiv və doğruluğuna nəzarət edir, həmçinin bu tədqiqatlar

nəticəsinə aşkar olunan neqativ faktların aradan qaldırılmasına və bir daha təkrar olunmasının qarşısının alınmasına köməklik göstərir.

M.N-in digər iqtisadi elmlərlə olan bağlılığını bir çox məşhur iqtisadçı alimlər müxtəlif şəkildə təsniflədirirlər. Onlardan bəziləri maliyyə nəzarəti ilə mühasibat uçotunu eyniləşdirirlər. Mühasibat uçotu anlayışı maliyyə nəzarəti anlayışından daha zəngin bir kateqoriyadır. Mühasibat uçotu həyata keçirilən zaman resurslardan istifadə edildikdə mülkiyyətin qorunması xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır. M.N-in tətbiqi zaman isə mühasibat uçotunun kalkulyasiya, inventarlaşdırma, hesabat və balans, kalkulyasiya hesab sistemi kimi metodlardan istifadə edərək aparılır. Buna səbəb isə təkrar istehsal zamanı müəssisə və təşkilatların istifadə etdiyi vəsaitlərin eyniliyidir. Y.V.Skolov bildirir ki, nəzarətə ehtiyac olduğu zaman uçotdan istifadə edilir və nəzarət mühasibat uçotunun tərkib hissəsidir.

S.P.Openişev və V.A.Jukov maliyyə nəzarəti termini ilə mühasibat uçotunun funksiyası sayılan nəzarət funksiyasının fərqli terminlər olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Bu alimlər bildirirdilər ki, “hadisə və predmentin öz mahiyyəti ilə onların praktikada istifadə edilməsi qaydası arasında bərabərlik eyni şəkildə ola bilməz” (ЖУКОВ Б.Г, 1998).

Bütün iqtisadi ünsürlərdə olduğu kimi M.N-in də özünə məxsus obyekt və subyektləri vardır. Maliyyə nəzarətinin obyektini bütün xalq təsərrüfatı sahələrinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması zamanı ortaya çıxan maliyyə əlaqələri müəyyən edir. M.N obyektini mərkəzləşdirilmiş (dövlət və bələdiyyə) və mərkəzləşdirilməmiş (özəl) sektorların pul vəsaitlərinin qanunvericiliyə uyğun şəkildə təşkil edilməsi, bölgü aparılması və təsnif edilməsini təşkil edən proses təşkil edir. Ölkəmizdə M.N-in obyektini kimi pul-bölgü münasibətləri aşağıdakı formada təsnif edilir:

1. Xidmət sferasının maliyyə münasibətləri və istehsal biznesi;
2. Qeyri-maddi istehsal sahəsinin təşkil etdiyi maliyyə münasibətləri;
3. Dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş şəkildə yaradılmış pul vəsaiti ehtiyatlarından istifadənin düzgünlüyünü təmin edən maliyyə münasibətləri.

Maliyyə nəzarəti obyektinə həmçinin mənfəət, maya dəyəri, xərclər, istehsal və maliyyə fondları, əlavə dəyər vergisi, gəlir vergisi, aksiz vergisi və digər bütün növ vergilər də daxil edilir.

S.V.Stepaşin öz əsəri olan “Dövlət maliyyə nəzarəti” kitabında milli gəlirin istehsalını, istifadəsini, bölüşdürülməsini maliyyə nəzarətinin obyektini kimi dövlət, habelə fiziki şəxslərlə hüquqi şəxslərin öz aralarında mövcud olan münasibətlər kimi təsvir edir (Степашин. С. В, 1998).

A.V.Nesterovun fikrinə görə maliyyə nəzarəti obyektinə:

- Məkana nəzər yetirmək, məhsulun qeydiyyatına salınması, qeydiyyat və hesabat sisteminin yoxlanılması, kiçik sahibkarların yaxud da hüquqi şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətlərinin auditor yoxlanılması;
- İstehsal, istismar, daşınma, köhnəlmə prosesləri;
- Sənədlər və məlumatlar;
- Vəzifəli şəxslər yaxud da fiziki şəxslər;
- Qanunvericilikdə diqqətə alınan başqa obyektlər daxildir.

Maliyyə nəzarətinin rolunu müəyyənləşdirərkən E.Y.Qraçeva aşağıdakıları əsas götürür:

- pul ehtiyatlarının uçotunun və faydalılıq vəziyyətini aşkar etmək;
- hüquq pozmalarının xarakterini və bu pozuntuların səbəbkarlarının aşkarlanması;
- xammal qiymətlilərindən istifadənin hesabatının təkmilləşdirilməsi üçün lazımi tədbirlər görmək;
- hüquqi normaların qanunauyğunluğuna şərait yaradan səbəbləri müəyyənləşdirmək;
- hüquqpozmaların baş verməsində günahkar olan şəxslərin cavabdehlik məsələsini həll etmək. (Грачева Е.Ю. 1998).

Maliyyə nəzarətinin subyektinə isə kommərsiya təşkilatları, fiziki şəxslər, dövlət orqanları, hüquqi şəxslər, struktur bölmələr və sair digər orqanlar daxildir. Maliyyə nəzarəti subyektini idarədən, yoxlanışı həyata keçirən və idarəolunan şəkildə təsnifləşdirilə bilər. M.N subyektlərinə Hesablama Palatası, A.R-ın

Prezident Administrasiyası, Maliyyə Nazirliyi və digər struktur orqanlar daxildirlər.

Ümumilikdə, maliyyə nəzarətinin aparılması dövlətin idarəetmə siyasətinin başlıca metodlarından biridir. Maliyyə nəzarəti nə qədər çox dövlət tərəfindən diqqət mərkəzində olarsa, iqtisadiyyatın inkişafı da bir o qədər sürətli olar.

1.2 Maliyyə nəzarətinin əsas forma və metodları

Maliyyə nəzarəti müxtəlif növ bir çox iqtisadi proseslərin tətbiqində fəaliyyət göstərir. Bu proseslər çox mürəkkəb proseslər olduğundan maliyyə nəzarətinin mahiyyətini anlamaq üçün nəzarətin formaları, funksiyaları, metodları müxtəlif təsnifatlar aparılaraq öyrənilir. Maliyyə nəzarəti öyrənilən zaman müxtəlif səbəblərdən ayrılmış bir neçə əlamətlər istiqamətində öyrənilir. Nəzarət dövrünün və audit fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi andan asılı olaraq, hüquq subyektlərinin iradəsindən asılı olaraq, nəzarət olunan maliyyə fəaliyyətinin həcminə əsasən, idarəetmə fəaliyyətinin hüquqi subyektlərinin statusunun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına görə maliyyə nəzarəti müxtəlif formada təsnifləşdirilə bilər. Bu təsnifləşdimə əlavə 1-də göstərilmişdir.

Mülkiyyət formalarına görə M.N dövlət nəzarəti (ümumdövlət nəzarəti, idarə nəzarəti), həmçinin qeyri-dövlət (ictimai nəzarət, özəl nəzarət, müstəqil (auditor) nəzarət) maliyyə nəzarəti formasında aparılır.

Dövlətin yerinə yetirdiyi maliyyə nəzarəti hakimiyyət orqanları və yerli qurumlar vasitəsilə təşkil edilir. D.M.N pul dövriyyəsinə, ölkəmizin daxili və xarici öhdəliklərinin hərəkətinə, dövlət büdcəsinə, pul vəsaitlərinin faydalılığına nəzarət edir. Ümumi götürüldükdə maliyyə nəzarətini yerinə yetirən orqanlara daxil olan aşağıdakı nəzarət növləri mövcuddur:

1. Prezident nəzarəti;
2. Parlament nəzarəti;
3. Ümumi vəkalətli idarəçilik orqanlarının nəzarəti;
4. İdarə daxili nəzarət;
5. Təsərrüfat daxili nəzarət;

6. Maliyyə-kredit təşkilatlarının nəzarəti;

7. Auditor nəzarəti.

Xüsusi növ səlahiyyətli dövlət orqanlarının apardıqları maliyyə fəaliyyətinin xüsusiyyətindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin təsnifatını aşağıda qeyd etdiyimiz formada göstərmək olar:

1. Büdcəyə nəzarət;
2. Vergi orqanlarına nəzarət;
3. Valyuta nəzarəti;
4. Bank sektoruna nəzarət;
5. Sığorta fəaliyyətinə nəzarət;
6. Gömrük orqalarına nəzarət.

İctimai maliyyə nəzarəti qərəzsiz və könüllülük prinsiplərinə əsaslanaraq fərqli fiziki şəxs qruplarının təşəbbüsüylə aparılır. Bu maliyyə nəzarətinin hədəfi onun yerinə yetirilməsinə təhkim olunmuş mütəxəssislərin qarşısına qoyulan konkret məsələlərdən asılı ola bilər.

Özəl maliyyə nəzarəti M.N-in istifadəsində daha üstün və müasir formasıdır. Bu nəzarət sistemi daha çox xidmət sahələrinin və firmaların həyata keçirdikləri nəzarət növüdür.

İxtisaslaşdırılmış auditor xidmətlərini həyata keçirən nəzarət forması isə müstəqil nəzarət adlanır. Ümumi anlayış kimi qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mənfəətin artırılması, maliyyə itkilərinin aradan qaldırılması, vəsaitlərin zəruri miqdarda istifadə olunmasını təmin edir.

M.N-in zamandan asılı olaraq yerinə yetirilməsində 3 forması qeydə alınır:

- 1) İlkin nəzarət;
- 2) Cari nəzarət;
- 3) Sonrakı nəzarət.

Nağd pul vəsaitlərinin tərtibi, bölüşdürülməsi, müzakirə edilməsi və istifadə edilməsi proseslərindən öncə ilkin maliyyə nəzarəti tətbiq edilir. Həmçinin gəlir və xərclərə nəzarət, büdcə layihələrinin hazırlanması, saziş sənədlərinin tərtibi də ilkin maliyyə nəzarəti dövründə həyata keçirilir. Buna səbəbdən də belə bir nəzarət

sistemi özəl müəssisə və təşkilatların, bununla yanaşı dövlət müəssisələrində əmək, maliyyə və material ehtiyatlarından düzgün istiqamətdə istifadə etməyə yardımçı olur, bu ehtiyatların qeyri-səmərəli və düzgün olmayan maliyyə nəticələri yaratmasının qarşısını alır. Bununla belə maliyyə proqnozlarının, gəlir və xərc smetalarının tərtib edildiyi zaman ilkin maliyyə nəzarəti vasitəsiylə əlavə maliyyə ehtiyatları aşkara çıxarıla bilir ki, belə bir hal maliyyə vəsaitlərinin istifadəsini genişləndirir, onların maliyyə durumunu daha da yüksəltməyə imkan yaradır. Bu nəzarət forması qanun və müxtəlif normativ-hüquqi aktlarda yol verilən hüquq pozulmalarını öncədən görməyə köməklik göstərir və onların qarşısının alınmasına daha optimal şərait yaradır.

İlkin maliyyə nəzarətini preventiv də adlandırırlar. Bu söz xəbərdarlıq etmək deməkdir və latın sözü olan “preventus” sözündən götürülmüşdür.

Cari M.N maliyyə əməliyyatları yerinə yetirildiyi zaman, maliyyə vəsaitlərindən istifadə edildikdə, onların xərclənmə prosesində, maliyyə planlarının tətbiq edildiyi vaxtda, pul-maliyyə ehtiyatlarından istifadənin normativlərə uyğun olduğu müəyyənləşdikdə, vəsaitlərə uyğun xərc planları tətbiq edildikdə istifadə edilən maliyyə nəzarəti növüdür. Dövlətə maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, kapital tikintisi, biznes və digər inzibati xərclər üçün ayrılan vəsaitlərin geri alınması da cari maliyyə nəzarəti gedişatında həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarətini müəssisə və təşkilatlar dövlət orqanlarından öncə öz daxili nəzarət sturukturu vasitəsilə mütəmadi olaraq gündəlik etmələri vacib olan məsələlərdən biridir. Davamlı olaraq bu yoxlanışlar aparılsa, baş vermiş nöqsanlar vaxtında aşkar edilər və gələcəkdə daha böyük problemlərin yaranmasının qarşısı alınmış olar.

Cari maliyyə nəzarətinin bütün təsərrüfatların yığım ehtiyatlarının artımının araşdırılmasında xeyli əhəmiyyəti vardır. M.N-in intizam qaydalarının pozulmasının qabağını almaq üçün təftiş məqsədi ilə özəl və dövlət qurumlarında mühasibat uçotu aparıldıqda sənədələrin düzgünlüyünü yoxlamaq, maliyyə orqanlarına verilən kreditləri daim nəzarətdə saxlamaq üçün sürəkli olaraq maliyyə işçiləri tərəfindən yoxlamalar keçirilir.

Üçüncü nəzarət forması isə sonradan maliyyə nəzarətidir. Bu nəzarət hesabat dövrü yekunlaşdırıldıqdan və maliyyə əməliyyatları (büdcənin mədaxil və məxaric hissəsinin icrası, fondların, vergilərin istifadəsindən) sonlandırıldıqdan sonra həyata keçirilir. Təftişin bu forması sona yetmiş maliyyə əməliyyatlarının maliyyə hesabatları, mühasibat sənədləri, pul vəsaitləri xərclərinin məqsədəuyğunluğunu yoxlayır. Bu vəziyyətdə maliyyənin intizam vəziyyəti müəyyənləşdirilir, belə bir halda mövcud çatışmazlıqların həlli yolları işlənilib hazırlanır. Sonradan M.N ilkin nəzarətlə birbaşa bağlıdır və ona əsaslanaraq həyata keçirilir.

Hüquq subyektlərinin iradəsindən asılı olaraq nəzarət məcburi və təşəbbüskar (könüllü) olmaqla qruplaşdırılır. Bəzi alimlər bildirirdilər ki, məcburi M.N aşağıdakı hallar baş verdikdə həyata keçirilir:

1. Qanunvericiliyin tələblərinə əsasən;
2. Öhdəlik qəbul etmiş dövlət orqanlarının qərarı ilə.

Könüllü maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin öz müstəqil qərarları ilə (Məsələn, auditorlarının və ya daxili nəzarət orqanlarının qərarıyla) yerinə yetirilir.

Nəzarət olunan maliyyə fəaliyyətinin obyektinə uyğun olaraq qeyd etdiyimiz maliyyə nəzarəti növləri ayrılır:

- Büdcə;
- Vergi;
- Bank;
- Sığorta;
- Valyuta.

Maliyyə orqanları vasitəsilə müəyyən edilən nəzarət tədbirlər sistemi büdcə nəzarətidir. Bu nəzarət sistemi ilə büdcəyə daxil olmalar və eləcə də xaric olmalar nəzarətdə saxlanılaraq büdcə vəsaitlərindən optimal istifadə etmək və vəsaitlərin artırılmasına şərait yaratmaq mümkündür. Həmçinin bu sistem Azərbaycan Respublikasında var olan büdcə sisteminin qanuniliyini də nəzarətdə saxlamağa xidmət göstərir. Büdcə nəzarətinin aşağıda qeyd edilən subyektləri vardır:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti;
2. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;

3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi;
4. Baş sərəncamçı;
5. Büdcə
6. İcra hakimiyyəti orqanlarının nəzarət-təftiş xidmətləri;
7. Azərbaycan Respublikasının Qanunverçiliyi.

Vergi nəzarəti-bütün növ vergilərin büdcəyə vaxtında və tam yığılmasının qanunauyğun şəkildə təmin edilməsinə nəzarətdir.

Valyuta nəzarəti-valyuta əməliyyatları aparılan zaman onların qanunvericiliyə uyğun aparılmasına nəzarət etməkdir. Respublikamızda valyuta nəzarəti nəzarət orqanları sayılan A.R Milli Bankı, A.R Milli Bankı qarşısında hesabat verən valyuta agentlikləri, A.R-ın Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən aparılır.

Sığorta polisi alan şəxslə sığorta polisi təklif edən arasında imzalanmış müqavilənin sığorta hadisəsi zamanı hər iki tərəfin öhdəliklərini düzgün yerinə yetirməsinə sığorta nəzarəti vasitəsilə nəzarət edilir.

Bank nəzarəti banklarda yerinə yetirilən əməliyyatlara: kreditlərin verilməsinə, onların vaxtında qaytarılmasına, faiz ödənişlərinin müəyyənləşdirməsinə nəzarət edir.

Nəzarət edən şəxslərin hüquqi vəziyyətinə görə maliyyə nəzarətinin bu növləri fərqlənir:

- İctimai;
- Dövlət;
- Bələdiyyə;
- Auditor.

Bir sıra ədəbiyyatlarda maliyyə nəzarətinin iki metodunun-yoxlama və təftiş metodlarının olduğu göstərilir. O.N.Qorbunov isə aparılma metoduna görə maliyyə nəzarətinin müşahidə, yoxlama, təhlil, tədqiqat və təftiş metodlarının olduğunu qeyd edir.

Müşahidə-nəzarət obyektinin yoxlanması, ümumi vəziyyətinin təhlil edilməsi növüdür.

Yoxlama-maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində tətbiq edilir və bu mərhələlərdə meydana çıxan qüsurların aradan qaldırılması prosesini yerinə yetirir.

Təhlil-kvartal və illik hesabatlarla müvafiq olaraq maliyyə vəsaitlərinin faydalı istifadəsinin təhlilini aparır.

Tədqiqat-maliyyə vəsaitlərinin daha geniş aspektə öyrənilməsi və araşdırılmasını əhatə edir. Tədqiqatdan alınan nəticələrlə nəzarət obyektinin qiymətləndirilməsini, onun yenidən qurulmasını təchiz etmək olar.

Təftiş-maliyyə nəzarətinin mühüm növü olub, maliyyə təsərrüfatının hesabat dövrü ərzində hərtərəfli və tam şəkildə öyrənilməsini əhatə edir. Bu metoddan əsasən o vaxt istifadə edilir ki, firmalar maliyyə intizamına əməl etməzlər və bu səbəbdən də dövlət məcburi qaydada bu metodun tətbiqini həyata keçirməli olur. Obyektdən asılı olaraq təftiş bu şəkildə qruplaşdırılır: tam təftiş(başdan-başa); kompleks (mürəkkəb) təftiş; qismən (natamam) təftiş; tematik təftiş.

Tam təftiş-müəyyən hesabat dövrü ərzində bütün təsərrüfat sahələrinin bütöv fəaliyyətinin yoxlanmasıdır.

Qismən təftiş-təftiş sənədlərində yoxlanış növünün adı ayrıca qeyd olunan, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin seçilmiş təftiş növüdür.

Kompleks təftiş-müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin iştirakı ilə aparılan təftiş növüdür.

Tematik təftiş-maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsinin yoxlanılmasını əhatə edən təftişdir.

Təftiş aparılan zaman sənədlərə və faktlara əsasən aparıla bilər. Sənədlərə əsasən təftiş aparıldığı zaman ilkin uçot sənədləri, hesabat sənədlərinin əsli, müqavilələr və s. əsas götürülür. Digər bir təftiş aparılma forması faktlara əsaslanaraq aparılan təftiş növüdür. Bu təftiş növü mövcud pul vəsaitləri, xammal ehtiyatları, əsas vəsaitlər hesabına aparılır. Təftişin faktlara əsaslanan nəzarət metodu inventarizasiya, müşahidə, baxış, nəzarət ölçmə, ekspert və başqa kiçik qrupları özündə birləşdirir.

İnventarizasiya faktiki nəzarətin ən çox inkişaf etmiş növüdür. İnventarizasiya hər hansı müəssisə, idarə və təşkilata aid edilən əmlak, öhdəlik və digər

obyektlərin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək və onları hüquqi sənədlərlə rəsmiləşdirməkdir. İntətarizasiya özədə tam intətarizasiya, qismən intətarizasiya, seçmə intətarizasiya və dövri intətarizasiya növlərinə ayrılır.

Təftişi həyata keçirilən zaman təftişin obyektini, mövzusu, məqsədi və həll edilməli olan məsələləri qeyd olunan proqram tərtib edilməlidir.

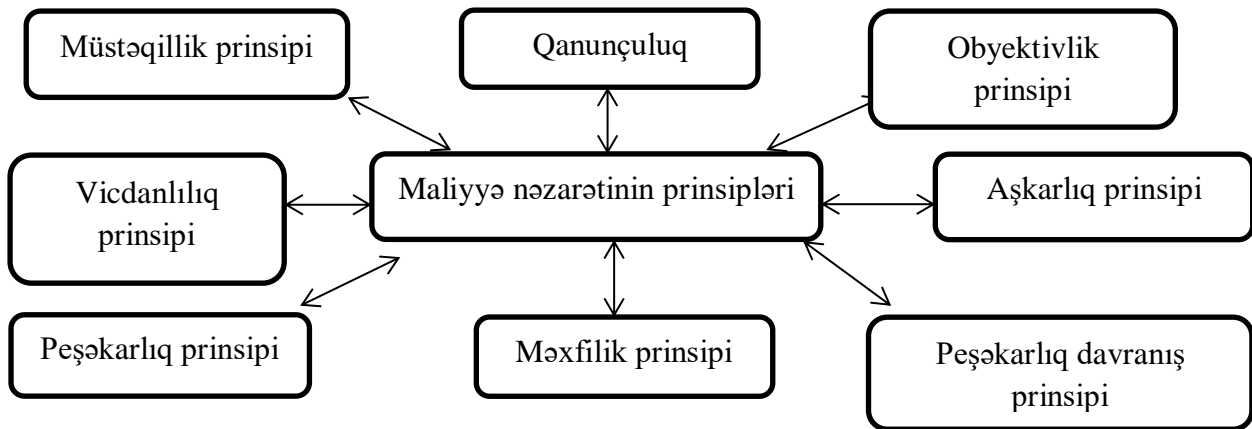
Təftişin aparılma qaydası əsasən bir aydır. Lakin bu müddət təftişi təyin edən orqan tərəfindən xüsusi hallarda uzadıla və ya qısaltıla bilər.

Təftişin sonunda onun yekunlarına dair xüsusi təftiş aktı tərtib edilir. Bu akt təftişçi tərəfindən tək və ya qrup şəklində, təşkilat rəhbəri və təşkilatın baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Təftişçi həyata keçirən şəxs öz hərəkətlərini qanunla tənzimləməli və qanunauyğun davranmalıdır. Eləcə də yoxlanmış aparılan müəssisə və idarələrin rəhbərləri təftişin aparılmasına şərait yaratmalı, edilən xəbərdarlıqlardan nəticə çıxarmalıdır. Təftişçi öz qeyri-qanuni hərəkətlərinə görə inzibati və məhkəmə məsulluyyətinə cəlb oluna bilər.

Dövlət maliyyə nəzarətinin:

- Beynəlxalq hüquqi aktlarda birbaşa göstərilən;
- Azərbaycan Respublikası qanunlarında bilavasitə göstərilən;
- Başqa normativ sənədlərdə öz ifadəsini tapan;
- Heç bir normativ sənəddə göstərilməyən prinsipləri mövcuddur.

Sxem 2. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

Maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən biri “Hesablama Palatası Haqqında” A.R qanununda da qeyd olunmuş müstəqillik prinsipidir. Hesablama Palatası Milli Məclisə mütəmadi hesabat verən orqandır.

Qanunçuluq prinsipi yerli normativ sənədlər və aktlar əsasında vəzifəli şəxslər tərəfindən hüquqi məsuliyyət tətbiq etmək üçün verilir. Yoxlama prosesi zamanı aşkarlanan qanunauyğunsuzluqlara görə İnzibati Pozuntulara dair Məcəlləyə uyğun olaraq qanunu pozan şəxs məsuliyyətə cəlb olunur.

Obyektivlik prinsipi maliyyə nəzarətinin qanunvericiliyə uyğun və maraqların müdafiə olunmadığı bir prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti rəsmi şəkildə qəbul edilmiş faktlar əsasında obyektiv qərarların qəbulunu təmin etməkdir.

Aşkarlıq prinsipi məxfilik siyasəti nəzərə alınaraq auditor yoxlamalarının nəticələrinin dərc edilməsidir.

Vicdanlılıq prinsipi o prinsipdir ki, auditor öhdəliyinə ədalətli və dürüst olmağı götürür.

Peşəkarlıq prinsipi auditorun mühüm göstəricilərindən olmalıdır. Peşəkar auditor maddi və mənəvi maraqlarının toqquşmamasına, yoxlamanın nəticələrinə kənar müdaxilələrin edilməsinə şərait yaratmamalıdır. Peşəkarlıq auditorun keyfiyyətli nəzarət həyata keçirdiyi zaman nəzarəti orqaları, təftiş komissiyaları və digər səlahiyyətli şəxslərin təcrübələrinin məcmusudur.

Auditor peşə xidmətlərini həyata keçirdiyi zaman yoxlama nəticəsində aşkar etdiyi məlumatları sifarişçinin razılaşması olmadan yaymaq, öz mənafeyinə uyğun istifadə etmək hüququ yoxdur. Belə maliyyə nəzarəti prinsipinə məxfilik prinsipi deyilir. Auditorlar haqqında qanunda qeyd edilmişdir ki, auditorlar xidmət göstərdikləri şəxsləri, eləcə də xidmətin nəticələrini gizli saxlamalıdırlar.

Peşəkar davranış prinsipi təftiş aparan şəxslərin qanunvericiliyə uyğun davranmalarını, eləcə də mənfi rəy yaradacaq hərəkətlərdən qaçınmalarını göstərən prinsipdir.

Maliyyə nəzarətinin prinsiplərindən fərqlənən tələbləri də mövcuddur ki, bu tələblər də D.M.N-in təşkil olunmasında vacib rol oynayırlar.

İnformasiya təminatı tələbi. Yoxlanışı həyata keçirən şəxslər üçün geniş şərait yaradılmalıdır ki, onlar lazımı informasiyalardan istifadə edə bilsinlər. Belə informasiyalara uçot registrləri, hesabatlar, yazışmalar, arayışlar, mühasibat sənədləri və s. daxil edilir. Eyni zamanda D.M.N zamanı belə informasiyaların yayılması halı yol verilməzdir.

Nəzarət edən və nəzarət olunan sistemlərin uyğunluğu tələbi. Bu tələbin əsas məzmununu yoxlanılan orqanın sistemdəki müxtəlifliyinin müəyyən edilə bilməsi üçün nəzarəti aparən sistemin özünün də eyni dərəcədə mürəkkəb olması təşkil edir.

İnkişafın fasiləsizliyi və təkmilləşdirilməsi tələbi. Nəzarət sistemi elə formada qurulmalıdır ki, dövlətin inkişafı zamanı yaranan yeni problemlərin həlli optimal yolla həll edilə bilsin və modern və geniş tətbiq sahəsi olsun.

Məsuliyyətin vahidliyi tələbi. Məsuliyyətsizliyin qarşısının əvvəlcədən alınması üçün fərqli nəzarət orqanları, həmçinin onların struktur vahidləri arasında eyni bir funksiyanın yerinə yetirilməsi halına yol verilmir.

Daimilik və komplekslilik tələbi. Nəzarətin daimi şəkildə həyata keçirilməsi qanunauyğunsuzluqların vaxtında aşkarlanmasına və onların həlli problemələrinin tez bir zamanda yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı kompleks nəzarət də mövcuddur ki, nəzarətin bu tipi müxtəlif tipli obyektləri əhatə edir.

1.3.Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində iştirak edən əsas orqanların vəzifələri

Hər bir ölkənin özünəməxsus idarəçilik forması vardır. Maliyyə nəzarətinin tətbiqində də hər bir ölkə özünəməxsus qanunlar əsasında həyata keçirir. Elə ölkələr mövcuddur ki, burada maliyyə idarəetməsini vahid bir orqan həyata keçirir. Ancaq bəzi ölkələr də vardır ki, bu ölkələrdə bir neçə müvafiq idarəetmə orqanı tərəfindən aparılır. Misal üçün ABŞ-da M.N-i həyata keçirən qurumları demək olar. ABŞ-da maliyyə idarəetməsini Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq Departamenti və onun tərkibində fəaliyyət göstərən maliyyə kəşfiyyatı orqanı (FinCEN), Prezident Aparatının İnzibatçı-Maliyyə Departamenti yerinə yetirir. Türkiyədə isə

bu funksiyanı Maliyyə Nazirliyi, Xəzinə və Xarici Ticarət Katibliyi və Gömrük İdarəsi həyata keçirir.

Sovet İttifaqı dövlətində maliyyə nəzarəti tam olaraq mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanan Azərbaycan Respublikası iqtisadi və sosial siyasətini qaydaya salmaq və doğru istiqamətdə təkmilləşdirmək üçün M.N-in həyata keçirilməsinin yeni strategiyasını hazırlamışdı. Bu proses dövründə yeni nəzarət orqanları və bunlarla birgə digər qurumlar yaradılmış, bəzi qurumlar isə ləğv edilmişdi.

Azərbaycanda M.N sistemi konstitusiya, müvafiq qanunvericilik aktları, bunlarla yanaşı dövlət hakimiyyət orqanları və müvafiq təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. M.N-in tətbiqi obyektindən asılı olaraq maliyyə nəzarətini belə bir şəkildə qruplaşdırmaq olar.

- Dövlət nəzarəti;
- Təsərrüfatdaxili nəzarət;
- İctimai nəzarət;
- Müstəqil nəzarət.

Həmçinin maliyyə nəzarətini yerinə yetirən orqanlar təsnifləşdirilən zaman onlar idarəedən, nəzarət olunan və nəzarəti təşkil edən subyektlər kimi təsnifləşdirilir. İdarəetmə qərarlarını Prezident, Parlamen, Hökumət və başqa orqanlar qəbul edirlər. Qəbul edilən qərarların tətbiqi üzrə nəzarəti A.R. Prezident Administirasiyası, Vergi nəzarəti orqanı, Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, başqa qurumlar yerinə yetirirlər. Qərarları yerinə yetirən orqanlar, nazirliklər, əməkdaşlar, konkret fiziki şəxslər nəzarət olunan subyektləri təşkil edirlər. İdarəetmə orqanları birbaşa idarə edən və təmsilçi vasitəsi ilə idarə edən subyektlərə bölünürlər. Həmçinin idarə edən subyektləri vahid rəhbərlik və kollegial rəhbərlik kimi də qruplaşdırırlar. Vahid rəhbərlik subyektləri bilavasitə idarə edən və ya idarəetmə səlahiyyətinə məxsus orqanlardır. Onlara Prezident, baş direktor, təhsisçilər və s. daxildir. Kollegial idarə edənlər isə bilavasitə və ya digər orqanların verdiyi səlahiyyət daxilində idarəetmə hüququ qazanan parlament,

səhmdarlar yığıncağı, səhmdar cəmiyyətlərin direktorlar şurası və digər orqanlardır.

Nəzarəti yerinə yetirən subyektlər təşkil olunduğu əlamətə görə aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirilir:

1. Dövlət Konstitusiyasına əsasən yaradılan- Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası;
2. A.R qanunlarına yaxud digər qanunvericilik aktlarına əsaslanaraq yaradılanlar-A.R Vergilər Nazirliyi, sığorta nəzarəti şirkətləri, xəzinədarlıq;
3. Hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına əsasən yaradılanlar;
4. Daxili sərəncam əsasında yaradılanlar- daxili audit xidmətləri, təftiş qurumları.

Maliyyələşmə mənbələrinə görə isə nəzarət subyektləri:

- Bütçə hesabına maliyyələşənlər;
- Sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində maliyyələşənlər;
- Təsisçi tərəfindən maliyyələşənlər;
- Digər mənbələr hesabına maliyyələşənlər.

Bütçə vəsaiti hesabına maliyyələşən nəzarət subyektləri dövlət və yerli nəzarət orqanlarıdır. Belə orqanlara Hesablama Palatası, A.R. Maliyyə nazirliyi, A.R Auditorlar Palatası, Maliyyə Nazirliyi tabeliyində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, A.R Dövlət Maliyyə Nəzarəti xidməti, Azərbaycanda Dövlət Borcunun İdarəedilməsi Agentliyi, A.R Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və s. aiddir.

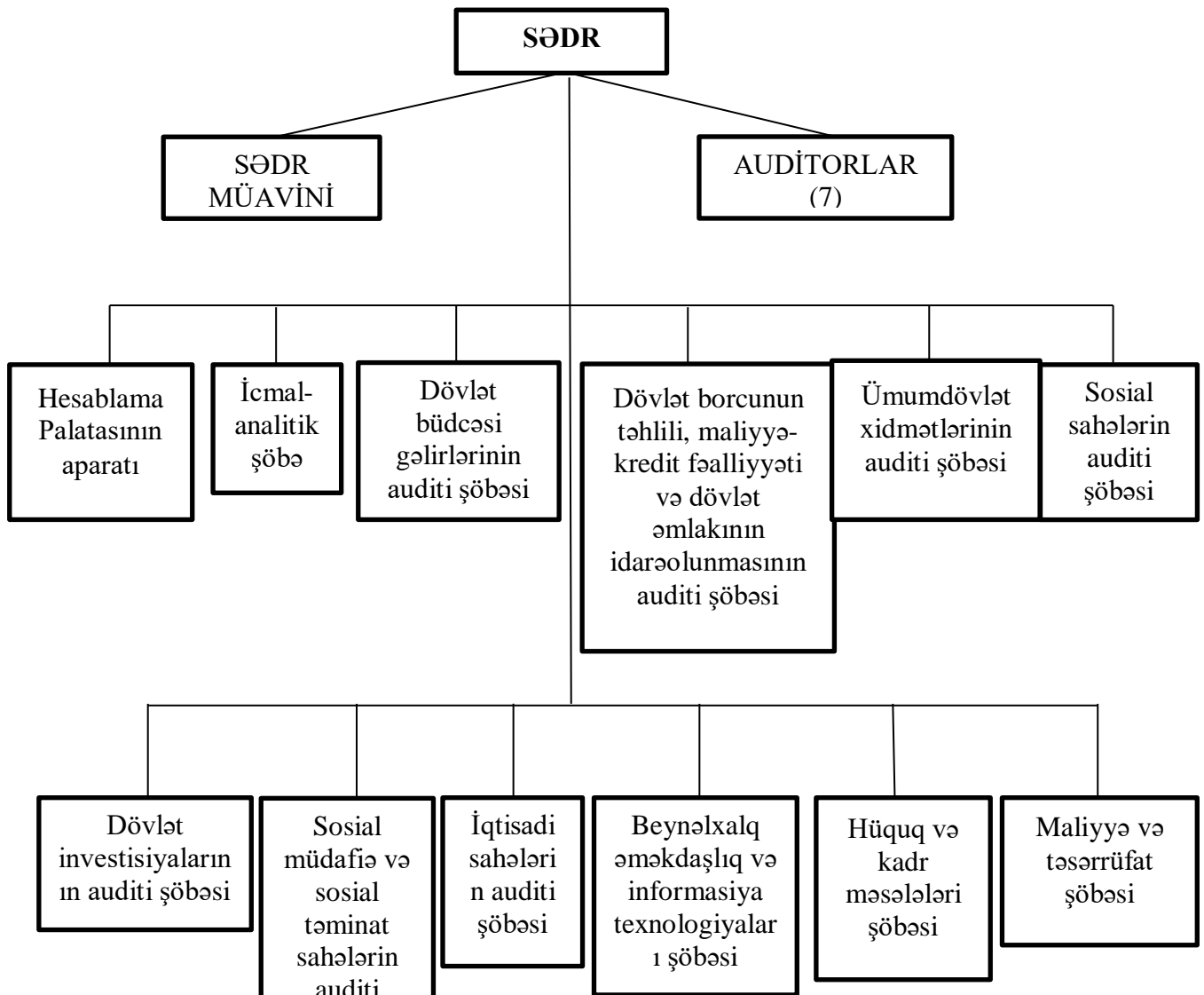
Ölkəmizdə D.M.N-i həyata keçirən orqanların hüquqları dövlət tərəfindən verilmiş qanunlara əsasən müəyyən edilir. Belə hüquqlara yoxlanılan obyektlərə sərbəst şəkildə gəlmə, obyektləri və əraziləri möhürləmə, sənədləşmələri yoxlamaq, informasiya mənbələrinin və eləcə də sənədlərin üzünü çıxarmaq, nümunələr götürmək, sənədləri tələb etmək kimi hüquqlar aid edilir. M.N-ni həyata keçirən orqanların, habelə bu nəzarəti həyata keçirən məsul şəxslərin qanunvericiliyə riayət etmək, sənədləri qorumaq, informasiya məxfiliyini qorumaq, yoxlanılan təşkilatları məlumatlandırmaq, nəzarət prosesini sənədləşdirmək, nəzarətin sonunda yekun aktları tərtib etmək kimi öhdəlikləri var.

Səlahiyyətləri çərçivəsində D.M.N orqanları müxtəlif xarakterli olurlar. Onlar xarakterinə əsasən xüsusi səlahiyyətli, ümumi səlahiyyətli, sahə və sahələrarası səlahiyyətli xarakterə malik olurlar. Ümumi səlahiyyətli D.M.N orqanlarına A.R-ın Hesablama Palatası, A. R Maliyyə Nazirliyi tabeliyində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, A. R Prezidentinin İcra Aparatının Dövlət nəzarəti şöbəsi və s. daxildir.

A. R Hesablama Palatası-ölkə büdcəsinin M. N-ni həyata keçirən, müstəqil orqandır. Bu orqan A. R Milli Məclisinə vaxtaşırı hesabat verən ali M. N orqanıdır.

Konstitusiyanın 92-ci maddəsi əsasında 2001-ci il 7 dekabr tarixində A.R Hesablama Palatası A.R Milli Məclisi tərəfindən yaradılmışdır. Hesablama Palatasının hüquqi əsaslarını Konstitusiya, A.R Hesablama Palatasının daxili Nizamnaməsi, bu sahədə olan digər qanunlar müəyyən edir. Palata Milli Məclisin təşəbbüsü ilə vəzifəyə təyin edilən və kənarlaşdırılan edilən sədrdən, onun müavinlərindən və 7 auditordan ibarətdir. Onların 7il səlahiyyət müddətləri vardır.

Sxem 3. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının sturukturı

A.R Hesablama Palatasının əsas fəaliyyəti dövlət büdcəsinin razılaşdırılması və tətbiqinə nəzarət etməkdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə köməklik göstərməkdir. A.R Qanunvericiliyinə əsasən bütün idarə və təşkilatlar, müəyyənləşdirilmiş fiziki və hüquqi şəxslər Hesablama Palatasının müraciətinə əsasən lazımi məlumatları 1 ay müddətində Palataya təqdim etməlidirlər. A. R Hesablama Palatasının rəsmi müraciətinə uyğun olan sənədlərin vaxtında təqdim edilməməsinə görə, habelə təqdim edilən sənədlərin gerçək əsası olmadığı təqdirdə həmin idarə və təşkilatlar, onların rəhbər şəxsləri məsuliyyət daşıyırlar. A.R Hesablama Palatası A.R Prezidentinin, Milli Məclisin sorğularına əsasən ekspertiza apara, rəy verə bilər. H.P-ın mədaxil və məxariclərin təhlili zamanı zəruriyyət yaranarsa audit aparmaq kimi səlahiyyəti də mövcuddur.

Maliyyə-büdcə yoxlamalarının nəticəsi müəssisə və təşkilatların yuxarı strukturlarına təqdim edilir və Milli Məclisin hesabatlarında qeyd olunur. Yoxlama nəticələrinin hesabatlarda rəsmiləşənədək elan edilməsi yol verilməzdir.

Hesablama Palatasının həyata keçirməli olduğu bir sıra vəzifələr vardır ki, bunlara aşağıda qeyd etdiyimiz vəzifələri aid etmək olar:

- Ölkə büdcəsi və büdcədən kənar dövlət təşkilatlarının büdcə layihələrinə mənfə və ya müsbət rəy vermək və icrasını təmin etmək;
- Milli Məclisə təqdim edilməli olan ölkə büdcəsinin vəsaitləri ilə maliyyələşdirmələrin qəbul olunmuş ölkə büdcəsində müəyyən olunmuş şəkildə aparılmasının təhlili, büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqda təklifləri hazırlamaq;

- Dövlət əmlakının idarə olunması, əmlak haqqında sərəncam verilməsi və əmlakın özəlləşdirilməsi vaxtı qazanılmış vəsaitlərin ölkə büdcəsinə aid olunmasına nəzarət etmək;
- Büdcə vəsaiti ehtiyatlarının xəzinə hesabına mədaxilini və bu vəsaitlərin qəbul olunmuş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edib Milli Məclisi məlumatlandırmaq;
- Büdcə vəsaitlərinin auditini həyata keçirmək;
- Ölkəmizin nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkarlanmış hüquqpozuntuları barədə lazımı qurumlara xəbərdarlıq etmək;
- Nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsində digər orqanlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək;
- Rübde 1 dəfə Milli Məclisə büdcənin mədaxili və məxarici haqda hesabat verir.

Strukturuna Hesablama Palatasının təyin edilmiş sədri və auditorları daxil edilmiş Hesablama Palatasının kollegiyası təsis edilir ki, bu kollegia palatanın işinin təşkili və planlaşdırılması, hesabat və digər işləri Prezident Aparatına və A.R Milli Məclisinə müzakirəyə göndərməyə xidmət edir. A.R Hesablama Palatası büdcənin nəzarəti və icrasını vahid sistemlə tətbiq edir:

1. Hesabat dövrü ərzində operativ nəzarətin təşkili;
2. Büdcə vəsaitləri və onların fərqli bölmələrinin biryerdə və tematik təftişinin həyata keçirilməsi;
3. A. R maliyyə məsələlərinə aid büdcə layihələrinin, digər normativ hüquqi aktların, ölkə siyasətinə uyğunlaşdırılan beynəlxalq müqavilələrin araşdırılması;
4. Büdcənin həyata keçirilmə prosesində qanunauyğunsuzluqların aşkarlanması və təhlili, aşkarlanmış qanunauyğunsuzluqların aradan qaldırılması, büdcə qanunvericiliyi üçün müxtəlif təkliflərin tərtib edilməsi və təqdim olunması.

5.03.2002-ci il qanunuyla təsdiqlənmiş “A.R Hesablama Palatası vasitəsiylə maliyyə-büdcə nəzarəti üsullarının hazırlanması, tətbiqi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi Qaydaları” A.R Hesablama Palatasının daxili Nizamnaməsinə,

H.P haqqında, Dövlət Büdcə Sistemi barədə qaydalara və normativ-hüquqi aktlara, Palatanın normativ-metodiki sənədlərinə, habelə INTOSAI tərəfindən istiqamətləndirilən standartlara uyğunlaşaraq yerinə yetirilir. Bu Qaydalar qanunvericiliyə uyğun olaraq nəzarət tədbirlərinin hazırlanması, həyata keçirməsi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi proseslərini tənzimləyir. Bu Qaydalarda istifadə edilən müəyyən terminlər vardır ki, onlara aşağıdakıları misal gətirmək olar.

Maliyyə-büdcə nəzarəti yolları dövlət büdcəsinin idarə olunması, təsdiqi, icrası, ilkin uçot sənədlərinin yoxlanılması üçün həyata keçirilən tədbirlər planıdır;

Audit-nəzarət olunması zəruri olan qurumların gəlir və xərclərinin, əmlaklarının, aktiv və passivlərinin idarə olunmasını, maliyyə əməliyyatları nəticəsində təsdiq edilmiş sənədlərin qanunauyğunluğunu, mühasibat uçotu, statistika hesabatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirən kənar dövlət M.N formasıdır;

Kompleks audit-yoxlanılan orqanların bütün istiqamətlərində, həmçinin büdcə vəsaitlərinin və büdcədən kənar dövlət təşkilatlarının büdcə vəsaitləri ilə aparılan bütün işlərinin eyni vaxt ərzində həyata keçirilməsidir;

Ekspertiza-dövlət vəsaitlərindən istifadə zamanı əsas götürülən qanunvericilik aktlarının, mühasibat uçotu sənədlərinin, beynəlxalq proqramların dövlətin iqtisadi maraqları çərçivəsində təhlil edilməsidir.

Bu terminlərlə yanaşı uyğunluq, qanunililik, tamlıq, maliyyə auditi, effektivlik, səmərəlilik auditi, monitoring, qiymətləndirmə, təhlil, nəticəlilik, çarpaz, tematik, ekspert, nəzarət tədbirləri planı, işçi plan, akt, rəy, analitik arayış kimi terminlərdən də istifadə olunur.

Müvafiq qaydalarla tənzimlənən İş planı tərtib edilir. A.R Hesablama Palatasının qarşısından gələn illər üçün iş planı təftiş formalarının həyata keçirilməsi üçün başlanğıcdır. Təsdiq olunan İş planında icra müddətinə uyğun olaraq nəzarət planlaşdırılması mərhələsi yerinə yetirilir. Planlaşdırma mərhələsi bir sıra müəyyən olunmuş qaydalardan ibarətdir;

- Nəzarət tədbiri həyata keçirilən orqanlar haqqında məlumatların əldə edilməsi;

- Nəzarətin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi;
- Nəzarətin miqyasının müəyyən edilməsi;
- Nəzarətin proqramının hazırlanması;
- Nəzarətin İşçi planın hazırlanması.

Nəzarət tədbirinin konkret müəyyənləşdirilmiş hədəfdən ibarət məqsədi var. Nəzarətin həyata keçirilmə miqyasının müəyyən edilməsi qurumların sayından, əhatə dövründən asılıdır. Nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi İş planında diqqətə alınmış müvafiq program əsasında yerinə yetirilir. Belə bir program Auditor tərəfindən hazırlanır və Palatanın Kollegial iclasında təsdiq edilir. Programda nəzarət tədbirinin tətbiqinin məqsədi, hansı əsasla keçirilməsi, onun predmeti, nəzarət keçirilməli olan qurumların siyahısı, yoxlamanın başlanma və bitmə tarixi, bu nəzarəti həyata keçirən qrupun tərkibi, Palatanın Kollegial iclasına hesabat və rəylərin təqdim edilmə tarixi əks etdirilir.

Palata sədrinin sərəncamı əsasında nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında kollegia qərarı rəsmiləşdirilir. Nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında sərəncamda;

1. Nəzarət tədbirinin tam adı;
2. Keçirilmə əsası;
3. Əhatə etdiyi dövr;
4. Keçirilmə müddəti;
5. Yoxlanılmalı olan orqanın rəsmi adı;
6. Təftişi həyata keçirən qrupun heyəti göstərilir.

Nəzarət tədbirinin tərtibatının axıncı mərhələsi İşçi planın tərtib edilməsidir. Bu plan yoxlama qrupu və ya bu işə təhkim edilmiş struktur bölmə tərəfindən tərtib edilir, imzalanır və strukturun auditoru tərəfindən təsdiqlənir. İşçi planda nəzarət tədbirinin mövzusu, təftişin keçirildiyi qurumların adı, təftişin aparılma istiqamətləri, yoxlanılmalı olan məsələlər və nəzarət nöqtələrinin tam siyahısı qısa məzmun şəklində, habelə icraçıların tutduğu vəzifələri, adı və soyadı qeyd edilir. Nəzarət tədbirinin yekununda tərtib olunmuş akt və hesabatlarda proqramda baş vermiş dəyişikliklər barəsində məlumat öz əksini tapmalıdır.

M.N tədbiri keçirilən zaman aşkar edilmiş ciddi maliyyə pozuntusunun qarşısının təcili alınması zərurəti yarandıqda konkret fakt üzrə aralıq akt tərtib edilərək, yoxlanılan orqanın rəhbər şəxslərindən yazılı izahat alınaraq qanun pozuntusunun düzəldilməsi üçün tədbirlər görülməsini tələb etməli və yoxlama qrupuna və auditə məlumat verməlidir.

Bütün nəzarət tədbirlərinin sonunda yekun akt və ya analitik arayış tərtib edilməlidir. Bununla yanaşı auditor rəyi və auditor hesabatı da nəzarət tədbirinin sonunda bildirilməlidir.

D.M.N-in həyata keçirilməsində A.R Maliyyə Nazirliyinin rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyət istiqaməti A.R Prezidentinin qəbul etdiyi 2009-cu il 9 fevral tarixli əsasnamə ilə yerinə yetirilir. Maliyyə Nazirliyi Respublikanın maliyyə, büdcə, vergi strategiyasını işləyib hazırlayır, dövlət büdcəsinin tətbiqini qanuni şəkildə yerinə yetirir. Nazirliyin tərkibində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, A.R Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, A.R Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi yaradılmışdır.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi xəzinədarlığın vahid mərkəzdən idarə edilməsini, büdcə xərclərinin və gəlirlərinin büdcədə hərəkətini və onların vahid büdcə hesabına ünvanlı istifadəsini, maliyyə əməliyyatlarının uçotunu, qanunvericilikdə göstərilən digər vəzifələri gerçəkləşdirən icra hakimiyyəti qurumudur. Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinin sturukturu Agentliyin mərkəzi aparatı və 12 regional xəzinədarlıq orqanından təşkil olunmuşdur. Agentliyin əsas vəzifələrinə:

- Dövlət büdcəsinin kassa icrasını yerinə yetirmək;
- Xəzinə əməliyyatlarının uçot və hesabat işlərini aparmaq;
- Xəzinə işlərinin müvafiq qanunauyğun şəkildə yerinə yetirilməsini yoxlamaq;
- Büdcə hesabatını hazırlamaq və icra etmək;
- Cari il ərzində gələn ilin və sonrakı 3 ilin büdcəsinin layihələrini tərtib etmək və bu layihələrin icrasını həyata keçirmək;
- Qanunvericilik əsasında zəruri olan məxfilikləri qorumaq;

- Agent-banklarda tranzit hesablar vasitəsilə region və şəhərlərdə xəzinədarlıq orqanlarının xəzinə əməliyyatlarını həyata keçirmək daxildir.

D.M.N Xidməti dövlət büdcəsinin və kənar büdcə vəsaitlərinin səmərəli və məqsədli istifadəsinə nəzarət edən icra hakimiyyəti orqanıdır. A.R Maliyyə Nazirliyi tabeliyində Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti özünün müstəqil balansına, bank hesabına, üzərində Azərbaycan Respublikasının gerbi, Maliyyə Nazirliyinin və özünün adı əks olunan möhürə, blanklara sahibdir. Xidmətin əsas fəaliyyətini dövlət zəmanəti ilə büdcədən verilən kreditlərin xərclənməsi üzərində yoxlanış aparmaq, M.N-in həyata keçirilməsi vaxtı yaranan mənfi proseslərin ləğv edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək təşkil edir. Yoxlamaların sonunda cinayət tərkibli əməllər olan maliyyə qanunsuzluqları aşkar edildikdə Maliyyə Nazirliyinə yoxlama materiallarını göndərmək, maliyyə nəzarətinin tətbiqi üçün cari iş planını hazırlamaq və təsdiqləmək, qanunvericiliklə təsdiqlənmiş qaydada təftiş və yoxlamalar aparmaq, fəaliyyətinə uyğun araşdırmalar aparmaq və müvafiq təkliflər vermək də Xidmətin əsas vəzifələrinə daxildir.

A.R Maliyyə Nazirliyinin tərkibində Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi dövlətin aldığı borcların nəzarətini, habelə xarici dövlətlərin A.R-na olan borclarının reyestrini aparan orqandır. Agentlik qiymətli kağızların emissiyasını yerinə yetirir. Agentliyin fəaliyyətinə uyğun olara bir sıra vəzifələrə malikdir;

- Respublikanın qiymətli kağızlarının emissiyası və tədavül şərtləri, onların çapı zamanı yaranan xərclər barədə fikirlər irəli sürmək və müvafiq şəkildə yerinə yetirmək;

- Dövlət borcunun məqsədli idarəetməsini tətbiq etmək
- Dövlət borcunun məqsədyönlü şəkildə istifadəsinə nəzarət etmək
- Dövlət istiqrazlarının buraxılması haqda bir sıra işlər görmək
- Borc öhdəlikləri zamanı yaranan problemləri ortadan götürmək
- Dövlət borcunun istiqamətləndirilməsi zamanı meydana çıxacaq itkilərin və maliyyə riskinin minimum səviyyəyə gətirilməsi üçün maliyyə bazarlarında hedcinq əməliyyatları təklif etmək

- Maliyyə Nazirliyinin digər sturuktur bölmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək və sair.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, D.M.N-in tətbiqində maliyyə nəzarəti qurumları mövcud qanunlara uyğun şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Onların qanunvericilik çərçivəsində audit aparmaq, bir sıra sənədləri və informasiyanı almaq hüquqları var. Həmçinin nəzarət orqanları yoxlama nəticələrini sənədləşdirə və onlara müvafiq yekun aktlar tərtib edə bilər.

FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN VƏ AUDİTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİL EDİLMƏSİ

2.1 Maliyyə nəzarəti sistemində auditin müasir vəziyyətinin təhlili

Yeni iqtisadi şəraitdə M.N-in təsirli təşkili maliyyə vəsaitlərinin düzgün idarəetməsini əhatə edir. Bu səbəbdən Respublikamızda M.N-i sisteminin ayrılmaz tərkib elementi olan audit nəzarətinin inkişaf etdirilməsinin çox böyük rolu vardır.

Audit nəzarəti dedikdə, idarə və təşkilatların maliyyə şəraitlərinin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi başa düşülür. Audit sözü ingilis dilində olan “to audit” sözündən götürülmüşdür. Mənası “yoxlamaq”, “təftiş etmək” deməkdir. Yəni, audit mühasibat uçotu hesabatlarının qərəzsiz aparılması, təsərrüfat subyektlərinin yoxlanılması deməkdir.

Britaniya Audit Praktikasısı Komitəsinin 80-ci illərin sonlarında verdiyi tərifə görə, B.B-da audit “qüvvədə olan qanunlarla təyin edilmiş bütün qaydalara əməl edilməklə müəssisənin mühasibat hesabatı haqqında rəy yaratmaq məqsədi ilə hesabatın müəyyən təhkim olunmuş auditor tərəfindən müstəqil öyrənilməsidir” (Qəhrəman Rzayev,2011). Audit əsasən dövlətin, təsərrüfat obyektinin və obyektin mülkiyyətçilərinin qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında təşkil edilir.

Tədqiqatçılara görə audit XII-XIII əsrlərdə yaranmışdır və ilk dəfə peşəkar fəaliyyət növü kimi İngiltərədə rəsmən elan edilmişdir. Sturuktur cəhətdən audit

fəaliyyəti XVIII əsrin sonundan formalaşmağa başlamışdır. Auditor təşkilatları MDB ölkələrində ilk dəfə 1987-ci ildə yaradılmışdır.

Audit nəzarətinin tətbiqi bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında mövcuddur və bu nəzarətin fəaliyyətinin əsasını müxtəlif normativ hüquqi sənədlər, habelə beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. A.R-da audit nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra qanunlar, normativ xarakterli aktlar hazırlanmışdır. Auditin inkişafına dair ən mühüm qanunlar 1994-cü ildən etibarən qəbul edilmişdir. 1994-cü ilin 16 sentyabrında “Auditor Xidməti haqqında” A.R qanunu qəbul edilmişdir.

A.R Milli Məclisinin 1995-ci il 29 sentyabrda təsdiqlənmiş qərarıyla “Auditorlar Palatası” haqqında əsasnamə öz təsdiqini tapmışdır. Bunların ardınca 12.03.1996-cı ildə A.R Milli Məclisinin verdiyi qərar əsasında təsdiqlənmiş “A.R-da auditorların və audit təşkilatlarının rəsmiləşdirilməsi” barədə, eləcə də 11.04.1996-cı il tarixli “A.R Auditorlar Palatasının müəyyən sahələrinə edilən dəyişikliklər” barədə qərar və müxtəlif qərar və fərmanlar qəbul edilmişdir.

5 fəsil 20 maddədən tərtib edilən “Auditor xidməti haqqında” qanun Azərbaycanda audit sahəsinin inkişafı üçün qəbul edilmiş ilk və mühüm qanundur. Bu qanunun başlıca hədəfi audit xidmətinin təşkili, həyata keçirilməsi, auditorların hüquq və vəzifələrini, funksiyalarını müəyyənləşdirmək, mülkiyyətçinin əmlak hüquqlarının müstəqil şəkildə müdafiəsini təmin edə bilən maliyyə nəzarəti sistemi yaratmaqdır. Qanunun ilk fəslə ümumi müddəalardan-audit anlayışından, sərbəst auditorlardan, auditor xidmətindən, auditor təşkilatı olmaq şərtlərindən bəhs edir. Bununla belə burada auditor xidməti yaratmaq istəyənlərə lisenziya verilməsi və lisenziyaların geri alınması, auditor təşkilatlarıyla sərbəst auditorların dövlət qeydiyyatı, bu sahədə olan qadağalar, həll edilməsi lazım gələn mübahisələr, auditor təşkilatlarının yoxlanılması məsələləri də əks etdirilmişdir.

Əsasnamənin hazırlanmasında “Audit xidməti” haqqında qanun əsas götürülmüşdür. Əsasnamə 8 bölmə 26 maddədən ibarətdir. Palata auditor xidmətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesablarının doğru və qərəzsiz şəkildə yoxlanılmasını təşkil edir.

Bu sahədə təsdiqlənmiş digər bir normativ-hüquqi sənəd Nazirlər Kabinetinin 13.01.1998-ci ildə imzalanmış A.R ərazisində audit xidmətiylə məşğul olmaq bilmə lisenziyası verilməsi haqqında qaydalardır. 7 fəsil 78 maddədən ibarət qaydalarda auditor xidmətləri təklifi ilə məşğul olmağa icazə(lisenziya) verilməsi, həmçinin bu lisenziyanın alınması, lisenziyanın verilmə müddəti, lisenziyanın verilməsi barədə aparılan işlər qeyd edilmişdir.

“Daxili audit haqqında” imzalanmış qanun M.N-in tətbiqi sahəsində daxili audit nəzarətinin səmərəliliyini artırır, daxili auditorların əsas vəzifələrini müəyyənləşdirir.

A.P-ın digər bir normativ-hüquqi sənədləri vardır ki, buna A.R ərazisində təklif edilən auditor xidmətlərinin kəmiyyətinin məsləhət edilən minimum hədləri barədə (minimum hədlər), “Auditin davamlılığına daxili nəzarətin tətbiqi haqqında Təlimat” layihəsinin müzakirəsinə dair təlimat, banklarda auditin tətbiqinin icrasına dair təlimat, auditin planlaşdırılması və aparılmasına dair təlimat-“Auditorun Planlaşdırılması, audit standartları və s. daxildir.

A. R qanunvericiliyinə əsasən auditorların aşağıdakı hüquqları var:

- A.R-da auditor xidməti haqqında təsdiqlənmiş qanuna əsasən auditin üsul və metodlarını sərbəst şəkildə seçmək;
- Yoxlama zamanı auditi yoxlanılan subtektin maliyyə fəaliyyətini təşkil edən bütün sənədləri təftişə cəlb etmək, maddi vəsaitlərinin, rekvizitlərin, maddi sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq;
- Yoxlama gedişində aşkarlanan qeyri-qanuni hərəkətlərə görə auditi yoxlanılan şəxs haqqında məsələ qaldırmaq;
- Yoxlanış üçün lazım olan sənədlər verilmədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək;
- Yoxlanışın keçirilməsi zamanı müqaviləyə əsasən başqa auditorları cəlb etmək.

Auditorların hüquqları ilə bərabər onların yerinə yetirməli olduqları borcları da vardır:

- Audit yoxlanışının keçirilməsi haqqında A. R-ın qanunvericiliyinin tələblərinə əməl etmək;
- Audit yoxlanışı zamanı mühasibat uçotu məlumatlarını normativ xarakterli aktlara əsaslanaraq yoxlamaq;
- Aşkar olunmuş qanunauyğunsuzluqları sifarişçi təşkilatın rəhbərinə bildirmək;
- Audit yoxlanışı zamanı toplanmış məlumatların (məhkəmə orqanlarına bildirilməli olan məlumatlardan başqa) gizliliyini qorumaq;
- Sənədləri qorunmasını təmin etmək;
- Auditin aparıldığı müəssisədə auditorun öz şəxsi əmlak mənafeyi, müəssisə rəhbərliyindən müəyyən bir şəxslə qohumluq münasibətləri, müəssisənin yaradıcısı və ya səhmdarı olduğu zaman, eləcə də həmin müəssisədə daha öncə çalışdığı hallarda həmin auditorun auditin aparılmasında iştirakının mümkün olmadığı haqqında səlahiyyətli orqanlara məlumat vermək;
- Qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş hallarda vergi hesabatı haqqında auditor rəyi vermək;
- Auditor xidmətlərini keyfiyyətli şəkildə vermək.

Auditorla yanaşı sifarişçi subyektlərin də hüquqları və əməl etməli olduqları öhdəlikləri vardır. Belə ki, auditor yoxlanışını tələb edən təsərrüfat subyektinin rəhbəri auditin keçirilməsində zəruri sənədləri verməyə borcludur.

Ümumilikdə auditor aşağıdakıları nəzarətdə saxlamalıdır:

- Nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsi barədə müəssisə və təşkilatların mülkiyyətçilərinin qərarlarının tam şəkildə yerinə yetirilməsini;
- Balansın aktiv və passiv hesabları əsasında sintetik və analitik uçotlarının eyniliyinin yoxlanması;
- Kreditor və debitor borclarının hesabatda tam şəkildə əks etdirilməsini.

Həmçinin auditor xidmətinə subyektlərin maliyyə təsərrüfat işləri barədə yazılı rəy tərtib edilməsi, maliyyə təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinə uyğun işlərin görülməsi, hesabat göstəricilərinin düzgünlüyünün təsdiqlənməsi də daxildir.

Audit xidmətlərinin tətbiqi daxili və xarici audit formasında yerinə yetirilir. Daxili audit idarə və təşkilatların rəhbərliyinin iştirakıyla həyata keçirilir. Bu yoxlanışın aparılmasının əsas məqsədi idarəçiliyin necə aparıldığını, gəlirlilik və rentabellik göstəricilərinin artırılmasına yönəlmiş olur. Daxili audit-təsərrüfat subyektinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, subyektin öz hədəflərinə çatmasında yardımçı olan obyektiv, təminat və məsləhət verən fəaliyyət formasıdır. İşləmə mexanizminə görə daxili auditin təşkili elə aparılır ki, maliyyə risklərinin daha çox olduğu yerləri müəyyənləşdirir və idarəetməsinin düzgünlüyünü müəyyənləşdirir. Daxili auditin həyata keçirilməsinin sonunda görülən işlərə xidmətlər haqqında hesabat tərtib edilir. İldə ən az 2 dəfə həyata keçirilməli olan bu hesabatda audit fəaliyyəti zamanı görülən işin həcmi, başlama və bitmə tarixi, fəaliyyət nəticəsində əldə edilmiş səmərə qeyd olunur.

Xarici audit isə xüsusi auditor firmaları, xarici tərəfdaşlar və s. ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən aparılır. Xarici audit uçot-hesabat sənədlərinin doğruluğunu yoxlamaq, mühasibat uçotu və maliyyə hesablarında qeyd olunmuş iqtisadi göstəricilərin doğruluğunu müəyyən etmək, qanun pozuntularını və cinayət əməliyyatlarını aşkarlamaq, aşkarlanmış qanunsuzluqların ləğvi üçün tədbirlər görmək, müəssisənin aktivində olan vəsaitləri qiymətləndirmək üçün həyata keçirilən audit fəaliyyəti formasıdır.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq yoxlanış xidmətlərinin tətbiqi daxili və xarici audit üsulu ilə aparılır. Qanunvericiliyə əsasən özünün maliyyə hesabatlarını nəşr etdirməli olan təsərrüfat subyektləri, bununla belə qanunvericilik aktlarında qeyd olunmuş hallarda və dövlət orqanlarının sifarişi nəticəsində baş tutan audit məcburi audit hesab olunur. Qeyd olunanlardan başqa qalan hallarda könüllü audit yoxlaması həyata keçirilir. Tətbiq olunan məcburi auditin qanunvericilik əsasında həcmi və keçirilmə qaydası tənzimlənir. Qanunvericiliyə əsasən bank təşkilatları, MMC-lər, sığorta təşkilatları, SC-lər, xarici investisiyalı müəssisələr və maliyyə-sənaye qruplarında auditin aparılması məcburidir.

Auditin könüllü formasının tətbiqi müqavilə əsasında təsərrüfat subyektinin öz istəyi ilə həyata keçirilir. Bu auditin xarakterini və həcmi yoxlanılan təsərrüfat subyekti özü seçir.

Audit seçimindən istifadə ilə əlaqəli iki tip risk vardır ki, birinci hal risklərdə auditor daxili nəzarət vasitələrinin riskinin real risklərdən daha aşağı olmasına və yoxlama zamanı mühüm səhvlərin mövcud olmadığı nəticəsinə gəlir. İkinci hal risklərdə isə auditorun gəldiyi nəticə belə olur: daxili nəzarət vasitələrinin riski real risklərdən yuxarıdır və yoxlama zamanı auditor həqiqətdə mühüm səhvin olmasına baxmayaraq mühüm səhv baş verir.

Hazırkı dövrdə M.N-in vacib inkişaf hədəflərindən biri səmərəliliyə nəzarətdir. Səmərəliliyin əsas məqsədi istifadə edilən dövlət vəsaitlərinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi planlarının işlənilib hazırlanmasıdır.

Səmərəliliyin audit-nəzarətdə saxlanılan obyektlərin dövlət təminatlarından istifadə edənlərinin işinin səmərəlilik göstəricisini qiymətləndirmək, onların səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədbirlər planı hazırlamağı təmin edir. Səmərəliliyin auditinə aşağıdakı məqsədlərdən ibarətdir:

- Nəzarət edilən obyektlərin fəaliyyəti zamanı qanunauyğunsuzluqların aşkar edilməsi;
- Büdcə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yoxlanması;
- İcra qurumlarının öz funksiyalarını tətbiqi üzrə təşəbbüsünün səmərəliliyinin təhlili;
- Ölkənin daxili resurslarından istifadənin faydalılığının artırılması üzrə işlər görmək.

Səmərəliliyin auditinin bir sıra aşağıda qeyd edilən prinsipləri mövcuddur;

- Nəzarət orqanlarının resurslarının mövcudluğunu
- Sistemlilik, yəni audit obyektinin fəaliyyətində bütün əlaqələrin analizi
- Obyektivlik, yəni subyektiv qiymətlərin qarşısının alınması
- Müstəqillik, yəni kənar orqanları və vəzifəli şəxslərin müdaxilələrinə yol verməmək

- Aşkarlıq, səmərəliliyin auditinin nəticələrinin müvafiq orqanlara və ictimaiyyətə bildirilməsi.

Bütün təsərrüfat əməliyyatlarının işlənilib hazırlanması, nəzarəti və inkişafı üçün müəyyənləşdirilmiş qaydalar (standartlar) işlənilib hazırlanmalıdır. Audit fəaliyyətinin standartları auditin ona bağlı digər xidmətlərinin keyfiyyət dərəcəsinə, eləcə də auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə tətbiq edilən tələbdir. Auditor standartları bu sahədə norma və qaydaları müəyyənləşdirərək tövsiyə xarakteri daşıyır. Audit fəaliyyətinin standartları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Audit fəaliyyətinin standartları;
- Peşəkar birliklərin daxilində fəaliyyətdə olan auditorların daxili standartları;
- Audit xidməti göstərən fərdi auditor və təşkilatların daxili standartları.

Audit standartlarından istifadənin məqsədi audit sahəsində vahid baza yaratmaq və auditin etibarlılığını təmin etməkdir. Audit standartlarının tərtib edilməsində nəzərə alınmalı prinsiplər vardır ki, onlardan başlıcası auditor müstəqil fikir yürütməlidir; təftiş zamanı auditor plan və proqram müəyyənləşdirməlidir; auditor yoxlanış aparılmalı olan müəssisənin daxili nəzarəti barədə lazımi qədər məlumatlı olmalıdır; yekun hesabatda auditor maliyyə hesabatlarının normalara uyğun olub-olmadığını qeyd etməlidir.

Audit fəaliyyətinin fərdi standartları-AFFS auditlə məşğul olan təşkilatlar, fərdi audit, eləcə də audit aparan şəxslər üçün məcburidir.

ABŞ-da Böyük depressiya dövründə (1922-1933-cü illər) auditorlara qarşı kütləvi şəkildə məhkəmə iddiaları irəli sürüldükdən sonra sistem şəkildə Auditor standartları işlənilib hazırlandı. Bu standartların aşağıda göstərilən bir neçə səviyyələri vardır;

1. Beynəlxalq auditor standartları;
2. Müxtəlif ölkələrin auditor təşkilatlarının üzv olduğu milli audit standartları;
3. Müəyyənləşdirilmiş ölkənin milli audit standartları;
4. Audit təşkilatlarının auditorların audit standartları.

A.R-ın milli auditor qanunvericiliyinə Beynəlxalq audit standartları aid edilmir, ancaq buna baxmayaraq respublikamızda auditor fəaliyyətinin standartları praktik cəhətdən beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq tərtib edilmişdir.

Beləliklə M.N-in həyata keçirilməsində müasir auditin tətbiqi audit fəaliyyətinin daha da uğurla həyata keçirilməsinə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına zəmin yaradır.

2.2. Azərbaycanada Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və təhlili

Müasir iqtisadi şəraitdə müstəqil auditor nəzarətinin yaradılması, peşəkar auditorların hazırlanması, auditorların hüquq və vəzifələrinin nizamlanması sahəsində əsaslı işlər görülmüşdür. Bütün bu işlərin görülməsində Auditorlar Palatasının mühüm rolu vardır. A.R-da auditor xidmətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təşkil etmək, belə növ xidmətin inkişafı üçün hazırlıqlar görmək, dövlətin və auditorların faydalılığını güdmək və auditorların fəaliyyətinin qanuni şəkildə tətbiqinə nəzarət etmək məqsədiylə 16.09.1994-cü ildə H. Əliyevin təşəbbüsü ilə 882 nömrəli A.R Qanununa əsaslanaraq Auditorlar Palatası yaradılmışdır. Palata - A. R-ın müstəqil maliyyə nəzarəti orqanıdır.

A.P-ın başlıca vəzifəsi mövcud təsərrüfat obyektlərində uçot hesabatlarının qanuniliyini müəyyənləşdirmək üçün auditor xidmətini təşkil etməkdən, eləcə də auditor xidmətinin qanunauyğun şəkildə tətbiq edilməsindən və inkişafından ibarətdir.

Auditorlar Palatasının əsas iş planını auditin təşkili və tənzimlənməsi, şəffaflığın təminatı, milli və beynəlxalq standartların icrası, etikaya nəzarət, təşkil edir.

A. P-ın həyata keçirdiyi funksiyaları aşağıdakılardır:

- A. R-da audit xidmətlərini təşkil edir və tənzimləyir;
- Respublika daxilində auditi təşkil edən təşkilatların və sərbəst auditorlara lisenziya verir;

- Lisenziya ilə təmin edilmiş sərbəst auditorların nizamnamələrinin və nəzarəti yerinə yetirən təşkilatların “Auditor xidməti haqqında” A.R Qanununa uyğun olmasına nəzarət edir”
- Respublika daxilində auditor səlahiyyəti ala bilmək üçün lisenziyaların verilməsinə dair imtahan keçirilməsi qaydalarını hazırlayır və təsdiqləyir;
- Beynəlxalq şəkildə auditor səlahiyyəti ala bilmək üçün lisenziyaların verilməsinə dair imtahan keçirilməsi qaydalarını hazırlayır və təsdiqləyir;
- Auditor səlahiyyəti ala bilmək üçün lisenziyaların verilməsinə dair imtahan komissiyasının tərkibini, imtahanda iştirak haqqını və imtahan komissiyasının tərkibi haqqında əsasnaməni müəyyən edir;
- A.R–ın Mülki Məcəlləsinin tələblərinə uyğun təsərrüfat subyektinin uçot hesabları haqqında auditor rəyinin formalarını, auditor xidmətlərini həyata keçirən təşkilatların işinə dair fərqli hesabat formaları tərtib edir;
- Qanunvericilikdə diqqətə alınmış məsələlərin tətbiqi barədə sərbəst auditorlara və audit təşkilatlarına məsləhətlət verir, auditor xidmətlərinin inkişafı məqsədilə fikir irəli sürür və tətbiqinə diqqət yetirir;
- Audit aparılması haqqında təlimatlar hazırlayır;
- Auditor xidmətinin tətbiqinə aid normativ sənədlər hazırlayır, milli və beynəlxalq təcrübənin davamlı öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində tövsiyələr hazırlayır;
- Auditor xidmətini həyata keçirənlərin hüquq və mənafelərinin mühafizəsini təmin edir;
- Öz ölkəmizin sərbəst auditorları və xarici sərbəst auditor təşkilatlarının yaratdığı filial və ya nümayəndəliklərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının “Auditor Xidməti haqqında” qanununa əsaslı şəkildə fəaliyyətinə nəzarət edir;
- Yenidən audit həyata keçirir.

Müstəqil auditor xidməti təşkil edə bilmələri üçün lisenziya verilməsi Auditor Palatası tərəfindən müəyyənləşdirilmiş tələblərə əsasən verilir. Bu tələblərdən ən başlıcası Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olmaqdır. Eyni zamanda auditorluğa

iddia irəli sürənlər mühasibat, maliyyə, iqtisadiyyat və ya hüquq ixtisaslarından hər hansı biri üzrə ali təhsilli və öz ixtisası sahəsində ən azı 3 illik iş stajına sahib olmalı, habelə müstəqil auditorluq imtahanı verməlidir. Auditor təşkilatı yaratmaq üçün ən az üç müstəqil auditorun olması vacibdir. Bu tələblərə əsasən verilmiş lisenziya 5 il müddətində qüvvədədir.

Bütün bunlarla yanaşı Palatanın bir sıra səlahiyyətləri mövcuddur ki, bu səlahiyyətlərə aşağıdakılar daxildir;

- Audit fəaliyyətinə dair lisenziya verməklə yanaşı, auditin aparılmasında qeyri-qanuni hərəkətlər aşkar edildikdə həmin lisenziyanı geri almaq;
- Auditor xidməti göstərən təşkilatlardan hesabat almaq;
- Auditor xidməti göstərən təşkilatlara icra edilməsi məcburi olan təlimatlar vermək;
- Auditə aparılan müəssisələr və auditorlar arasında yaranan mübahisəli məsələlərə baxmaq. Mübahisələrin hamısı əmlak xarakteri daşıyarsa, o zaman onlara A.P deyil, arbitraj məhkəməsi baxır;
- Yüksək dərəcəli mütəxəssislər hazırlanması üçün beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə yaratmaq və Azərbaycandan kənar da audit sahəsi üzrə ölkəmizin mənafelərini təmsil etmək;
- Auditor təşkilatları yaratmaq və s.

Palatanın fəaliyyətinin əsasını “Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnaməsi, 22 may 2007-ci tarixində Auditorlar Palatasının təkliflərinə uyğun hazırlanmış “Daxili Audit haqqında” A. R Qanunu, “Auditorların iş məsuliyyətinin məcburi sığortası haqqında” fərmanı, “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” 10.02.2009-cu il tarixli A.R qanunu, Prezident İ. Əliyevin A.P-ın 20 illik yubileyi münasibəti ilə ünvanladığı 04.04.2016-cı il tarixli təbrik məktubunda əks etdirdiyi tövsiyyə və tapşırıqlar, həmçinin qəbul edilmiş digər fərman və sərəncamlar təşkil edir. Təkcə 2017-ci il müddətində “Auditor Xidməti Bazarında Haqsız Rəqabətin Əlamətləri”(31 yanvar 2017-ci il), “Ölkəmizdə audito ictimai etimadın gücləndirilməsi üzrə tədbirlər sisteminin hazırlanması”(19 may

2017-ci il), “Ölkəizin audit sahəsində iştirak qaydaları və auditorlar içərisindən seçim üzrə metodik göstəriş”(30iyun 2017-ci il), “Auditorlara sifarişçi və benefisar mülkiyyətçilərin verifikasiyasına dair göstəriş”(19 oktyabr 2017-ci il) və s. kimi normativ aktlar qəbul edilmişdir. (Mitəlov Rəvan, Dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi, (2015) Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, 81 səh.)

A.R Auditorlar Palatasının tabeliyində müxtəlif qurumlar fəaliyyət göstərirlər. Bu qurumlar aşağıdakılardır:

1. Keyfiyyət nəzarət komitəsi
2. Qanunvericilik məsələləri üzrə komitə
3. Korrupsiya, dempinq və haqsız rəqabətlə mübarizə komitəsi
4. Beynəlxalq əlaqələr və məcburi audit üzrə komitə
5. Kadr hazırlığı, ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə komitə

Keyfiyyət nəzarət komitəsi yoxlanışın keyfiyyətinə və tələblərə uyğun şəkildə tətbiqibə nəzarəti həyata keçirən A. R Auditorlar Palatası Şurasının işçi orqanıdır. Komitə auditorlar vasitəsilə göstərilən xidmətin müsbət əlamətinə kənar nəzarət üzrə vahid sistemi təşkil edir.

Palatanın Beynəlxalq standartlar komitəsinin fəaliyyətinin əsası Beynəlxalq Audit Standartlarının Azərbaycanda tətbiqinin təşkili, Beynəlxalq Audit Standartlarının (BAS) tətbiqində xarici təcrübənin öyrənilməsi, BAS haqqında sorğuların cavablandırılmasını təmin etməkdir.

Beynəlxalq əlaqələrlə iş üzrə A.P-ın tabeliyində olan komitə Auditorlar Palatası Şurasının 27.12.2016-cı il qərarının əsasında yaradılmışdır. Bu komitənin fəaliyyətdə olduğu dövr ərzində həyata keçirməli olduğu əsas funksiyaları:

- Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyasında (BMF), habelə Avropa Mühəsiblər və Auditorlar Federasiyasında (TFAA) iştirak öhdəlikləri dairəsində informasiya mübadiləsi aparmaq
- BAS-ın tərcüməsi və dərcinə icazə üçün Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası ilə əlaqə yaratmaq
- Palatanın tərkibinə aid şəxslərin beynəlxalq audit təşkilatlarının informasiyalarıyla təmin etmək

- Yerli auditin beynəlxalq auditor cəmiyyətinə inteqrasiya ilə bağlı təkliflər vermək
- Bu komitənin iş istiqamətiylə bağlı illik hesabat hazırlamaq
- A. P Şurasının digər Komitələrlə əlaqələrini təmin etmək və s.dir.

Kadr hazırlığı və gənclərlə iş üzrə Komitənin fəaliyyət göstərməsinin başlıca məqsədi kadrlarla sistemli işin təşkili, iqtisadiyyat və ya hüquqi təhsil alan tələbələrin auditor və mühasib peşəsinə cəlb edilməsi, Auditorlar Palatasına intellektual gənclərin cəlb edilməsidir.

Mütəmadi olaraq hər il sərbəst auditorların və onların təşkilatlarının hesabatları informasiya bazasına daxil edilir. İnformasiya bazasından əldə etdiyimiz məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, 2017-ci il müddətində respublika ərazisində 45 sərbəst auditor, 77 auditor təşkilatı auditor fəaliyyətini həyata keçirə bilmə hüququna sahib olmuşdur. Bu göstəricilər 2014-cü ildə 43 sərbəst auditor və 56 auditor təşkilatı (4 xarici auditor təşkilatının filial və ya nümayəndəliyi və 16 xarici investisiyalı auditor təşkilatı), 2015-ci il müddətində 39 sərbəst auditor və 56 auditor təşkilatı (4 xarici auditor təşkilatının filial və ya nümayəndəliyi və 18 xarici investisiyalı auditor təşkilatı), 2016-cı ildə isə 38 sərbəst auditor və 67 auditor təşkilatı (habelə 4 xarici auditor təşkilatının filial və ya nümayəndəliyi və 18 xarici investisiyalı auditor təşkilatı) kimi bazaya daxil edilmişdir. (Auditorlar Palatasının fəaliyyəti barədə hesabat). Göstəricilərdən görüldüyü kimi əvvəlki illərdə lisenziya almış təşkilatların sayında azalma olsada, 2017-ci ildə bu rəqəmlər əvvəlki illərə nisbətən artmışdır. Bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin sayının artırılması kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən auditor xidmətinin effektiv inkişafına şərait yaradır.

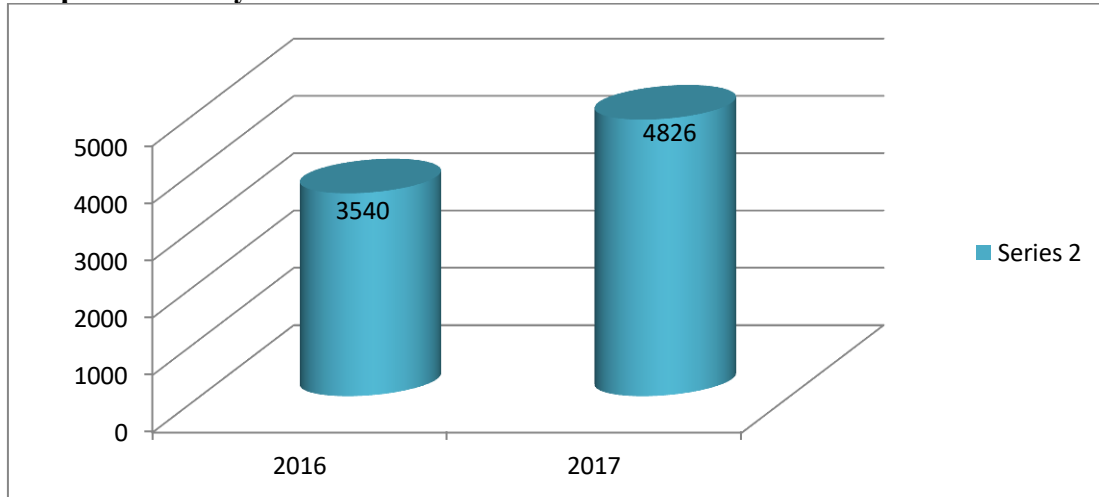
Qeyd olunmuş hesabat göstəricilərinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, 2017-ci ildə 53 61 6060 manat dəyərində 4826 müqavilə təsərrüfat subyektləri ilə bağlanmışdır. Bu müqavilələrin əsas çəkisi böyük dördlüyə görə sayına əsasən 10,8% və məbləğinə görə 68,2%, xarici yatırımcılı hüquqi şəxslər üçün 10,1% və məbləğinə görə 19,4%, yerli auditorların sayına görə 55,7% və məbləğinə görə 8,3%, sərbəst auditorların sayına əsasən 23,4% və məbləğinə görə 4,1% təşkil

etmişdir. Təqdim olunmuş 2016-cı il hesabatlarına əsasən təsərrüfat subyektləri ilə 568 621 65,5 man məbləğində 3540 müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələrin xüsusi çəkisi aşağıdakı şəkildə paylanmışdır:

- xarici auditorların ölkəmizdə fəaliyyətdə olan filial və nümayəndəliklərinin sayına görə 14,0% və məbləğinə görə 64,4%
- xarici hüquqi şəxslərin ölkəmizdə istifadə etdiyi ticarət nişanından istifadəyə görə 14,9% və dəyərinə görə 25,5%
- yerli auditor fəaliyyətini aparan təşkilatlar üzrə miqdarına görə 43,2% və dəyərinə görə 6,9%
- sərbəst auditorların sayına əsasən 27,9% və dəyərinə görə 3,2% təşkil etmişdir (Auditorlar Palatası 2017-ci ilin hesabatı).

2016-cı ilin hesabatı ilə müqayisə edildiyi zaman 2017-də bağlanmış müqavilələrin sayının 3540-dan 4826-ya kimi, yəni 1286 ədəd artaraq artımın 36,3% təşkil etdiyini, məbləğin isə 56 862 165,5 manatdan 53 616 060 manata, yəni 3 236 105,3 manat azalaraq azalmanın 5,7% olduğunu görmüş olarıq.

Qrafik 1. Auditor xidmətinin göstərilməsinə dair 2016-2017-ci illər üzrə bağlanmış müqavilələrin sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası İllik hesabatı 2017, http://www.audit.gov.az/uploads/Hesabat_illik_2017.pdf

2017-ci il müddətində 67.507 məcburi auditi aparılmalı olan obyektədən 2134-u auditdən keçmişdir.

Cədvəl 1. Məcburi audit subyektlərinin təsnifatı

Məcburi audit subyektlərinin təşkilati-hüquqi forması	Respublika üzrə məcburi audit subyektlərinin sayı	2017-ci il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektlərinin sayı	auditdən keçmə %-i	2016-cı il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektlərinin sayı	auditdən keçmə %-i	2016-2017 illər artım (+), azalma (-) (%-lə)
Səhmdar cəmiyyətləri	1546	231	14,9%	250	16,2%	-1,3%
Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər	64246	659	0,9%	532	0,8%	0,1%
Bələdiyyələr	1608	1265	78,8%	661	41,1%	37,6%
Banklar	30	30	100%	30	100%	0,0%
Sığorta təşkilatları	22	22	100%	22	100%	0,0%
Siyasi partiyalar	55	17	30,9%	12	21,8%	9,1%
Cəmi	67507	2134	3,2%	1507	2,2%	1,0%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası illik hesabatı 2017, http://www.audit.gov.az/uploads/Hesabat_illik_2017.pdf

A. R-ın “Auditor xidməti haqqında” imzalanmış qanununa əsasən A.P sərbəst auditorların və onların təşkilatlarının işinə nəzarət edir, onların fəaliyyətinin yekunlarının audit standartlarıyla eyniliyinə nəzarət edir.

2.3. Maliyyə nəzarəti və audit sahəsində tətbiq olunan beynəlxalq təcrübələr

Bazar iqtisadiyyatı mühitində dövlətin nizamlayıcı funksiyasının tətbiqi maliyyə resurslarından məqsədyönlü edilməsi, effektiv şəkildə idarə olunması, səhvlərin vaxtında aşkarlanaraq aradan qaldırılması beynəlxalq təcrübələr nəticəsində daha da inkişaf etdirilir.

İqtisadiyyatın inkişaf etdiyi müddətdə müxtəlif ölkələrdə strateji və cari nəzarət prinsipi əsas götürülür. Amerika Birləşmiş Ştatlarında peşəkar mütəxəssislərin fikrinə əsasən strateji idarəetmədə maliyyə nəzarəti elə şəkildə aparılmalıdır ki, ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməli, məqsədəuyğun şəkildə tərtibinə əmin olmalıdır.

Cari M.N büdcə ilə hesablaşmaların zamanında və tam halda tətbiqi üçün idarə və müəssisələrin fəaliyyətinin faktlar əsasında təhlilini nəzərdə tutur. Strateji M.N isə idarə və təşkilatların maliyyə strategiyasına istiqamətlənmişdir və öz obyektlərinin strateji planlaşdırılmasının tətbiqini şərtləndirir. Strateji və cari M.N arasındakı bu nisbət göstərir ki, maliyyə nəzarətində strateji məsələlərin

müvəffəqiyyətlə həll edilməsi digər tərəfdən cari maliyyə nəzarətinin səmərəli nəticəsidir.

ABŞ təcrübəsində ayrı-ayrı sahələrin büdcələri nəzarət sahələrinin fəaliyyəti əsasında həll edilir. Bu sahələrin beş növü fərqləndirilir:

Birinci növə xərc mərkəzləri daxil edilir. Burada istehsal olunan məhsulların xərc büdcəsi müəyyənləşdirilir, əmək məsrəfləri müəyyənləşdirilir;

İkinci növə satış mərkəzləri aiddir. Bu növdə satışın ən aşağı həddi nəzarət göstəricisidir;

Bu sahənin üçüncü bölməsinə inzibati xidmətlər aid edilir.

Mənfəət mərkəzləri isə bu sahənin dördüncü növünü əhatə edir.

Və sonuncu beşinci növü isə investisiya mərkəzləri təşkil edir. Onların əsas maliyyə göstəricilərinə vergi çıxıldıqdan sonra əldə edilən mənfəət aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatının tərəqqisi qeyri-dövlət nəzarətin inkişafını sürətləndirir. Qeyri-dövlət M.N-in inkişafı birbaşa olaraq auditin inkişafına zəmin yaradır. Audit qurumları üzrə müxtəlif ölkələrdə fərqli təcrübələr var. Bunun nəticəsində başqa-başqa ölkələrin təcrübələrini öyrənmək daha effektiv nəticə almağa şərait yaradacaq. İngiltərədə D.M.N-i həyata keçirən qurum 1983-cü ildə təsdiqlənmiş Milli Audit Aktıyla yaranmışdır. Dövlət xərclərinə nəzarəti geniş şəkildə İngiltərə Milli Audit Ofisi yerinə yetirir. Nəzarətin aparılmasının əsas məqsədi audit nəticələrinin vaxtında Parlamentə təqdim edilməsi və hesabat verməklə hökumət və onun orqanlarının vəsaitləri necə xərclədiklərinə məsuliyyətli davranmalarını təmin etmək, xidmətlərin göstərilməsində xərcləri minimum səviyyədə aşağı salmaq, keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına nəzarəti gücləndirməkdir. Bu ofisin əməkdaşlarının fəaliyyətində tam olaraq dövlətdən heç bir asılılıq yoxdur. Onların işinə nəzarəti Parlamentin Hesablama Komissiyası yerinə yetirir. İngiltərə Milli Audit Ofisinin tərkibini Nəzarətçi və Baş Audit (Comptroller and Audit General), onun köməkçiləri, Baş əməliyyatçı direktor və icraçı idarə heyəti təşkil edir. İctimaiyyət üçün məlumatların daha əl çatan olmasını təmin etmək üçün mütəmadi şəkildə hesabatları dərc etdirir. Milli Audit Ofisinin bütün bu söyləri nəticəsində ölkənin maliyyə vəsaitlərinə 1 milyard funt-sterlinqdən çox qənaət edilmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında dövlət xərclərində nəzarəti həyata keçirmək üçün Ümumi Hesabatlıq İdarəsi yaradılmışdır. 2004-cü ildən bu orqanın adı dəyişdirilərək Hökumət Hesabatlılıq İdarəsi adlandırılır. Qurumun fəaliyyətinin məqsədi vaxtaşırı Konqresi məlumatlandırmaqla vergi ödənişlərinə nəzarət etmək, hesabatın düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin etməkdir.

Almaniya təcrübəsinə nəzər salsaq nəzarət sisteminin bu ölkədə 300 il əvvəl yarandığını görürük. Ümumi Hesablama Palatası adlanan bu orqan 1714-cü ildə yaradılmışdır. Müasir dövrdə Ali Hesablama Palatası adlandırılan bu orqan müstəqil xarici audit şirkəti kimi dövlətin maliyyə hesabatlarının yoxlanışını aparır. Orqanın tərkibində 100-ə yaxın yoxlama qrupları var. Bu nəzarət orqanı Almaniya Parlamentinə, Federal Hökumətə ildə 1dəfə mütəmadi şəkildə hesabat verir. Bu ölkədə də digərlərindəki kimi audit institutları müstəqil fəaliyyət göstərərək ayrıca qanunla tənzimlənir.

Beynəlxalq təcrübədə nəzarətin həyata keçirilməsində Norveç xüsusilə seçilir. İngiltərə və Almanyadan fərqli olaraq Norveçdə audit nəzarəti maliyyənin auditi, performans üzrə audit və korporativ nəzarət olmaqla üç kateqoriyada təsnifləşdirilir. Ölkədə fəaliyyət göstərən audit qurumu Baş Auditor Ofisidir. Bu qurumun məqsədi maliyyə vəsaitlərinin və resurslarının Norveç Parlamenti qərarlarına uyğun istifadəsini təşkil edir. Ofis parlamentə və cəmiyyətə vaxtaşırı hesabatlar təqdim edir. Qurumun idarəçiliyini Baş Auditor, Katib, İdarə heyətində nümməyəndəliyi olan müxtəlif departamentlər üzrə audit təşkil edir. Norveç praktikasına xarakteristik situasiyalardan biri iqtisadiyatın sistemətik araşdırılması və səmərəlilik auditi işinin təşkilidir.

Dövlət nəzarəti sistemində yüksək keyfiyyət səviyyəsində olan Kanada dövləti nəzarət ənənəsi olmayan bir ölkədir. Bu ölkənin nəzarət sistemi buraya köçüb gələn insanların özləri ilə gətirdikləri nəzarət üsullarını birləşdirərək yaratdıqları sistemdən ibarətdir. Kanadada nəzarəti Baş Təftiş İdarəsi həyata keçirir. Bu orqan maliyyə, təhsil, kadr siyasəti, mühafizə, idarəetmənin təşkili, daxili nəzarət sistemi və s. kimi sahələrin səmərəliliyini qiymətləndirir.

Maliyyə nəzarətində istifadə edilən beynəlxalq təcrübəyə qonşu dövlətlərin təcrübələrinin də nümunələri böyük töhvə verir. Qardaş ölkə Türkiyədə nəzarət sistemini həyata keçirən qurum 29.05.1862-ci il tarixində Avropa modeli əsasında qurulmuş Sayıştayıdır. “Sayıştay qanunu” ilə nizamlanan bu qurum parlamento hesabat verən müstəqil orqandır. Sayıştay öz büdcəsi haqqında müstəqil qərar verir, tənzimləyir, nəzarət proqramının əsasını hazırlayır, parlamento təqdim edilən hesabatların məzmununu hazırlayır və göndərilmə zamanını təyin edir, müstəqil şəkildə araşdırma aparır, qərar qəbul edir. Sayıştay aşağıdakı dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşən sturukturların auditini aparır:

- Dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşən bütün dövlət idarələri;
- Sosial-müdafiə orqanları;
- Bütün dövlət şirkətləri;
- Dövlət təşkilatları tərəfindən daxil olan borclar;
- Büdcədən kənar hesablar və maliyyələr;
- Qrant və mükafatlar;
- Beynəlxalq təşkilatların hesabları;
- Bələdiyyənin idarə etdiyi büdcə;
- Özəl büdcəli təşkilatlar;
- Özəl universitetlər və s.

Gürcüstanda Dövlət Nəzarət Orqanı 1991-ci ildən fəaliyyət göstərir. Bu orqanın sədri Parlament tərəfindən seçilir və orqan bütün hesabatları Parlamento təhvil verir. Dövlət Nəzarət Orqanı audit nəzarətini, ictimai vəsaitlərin xərclənməsi, auditi və idarə edilməsini yerinə yetirir. Nəzarət orqanın səlahiyyətinə dövlət gəlirlərinə nəzarət etmək daxil deyil. O büdcə mədaxil və məxaricləri barədə Parlamento hesabat təqdim edir.

Rusiyada M.N-i Hesablama Palatası keçirir. Palata Parlamentin Yuxarı Palatasına tabedir və sədri Parlamentin Aşağı Palatası vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Palatanın işinin əsasını dövlət büdcəsinə nəzarət, büdcədən kənar fondlara nəzarət, dövlət xərclərinin və gəlirliliyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, dövlət əmlakından istifadəyə nəzarət, maliyyə ekspertizası və s. təşkil edir.

Təhlil etdiyimiz ölkələrin maliyyə nəzarət sistemində ümumi diqqət yetirdikdə görürük ki, bu ölkələrdə nəzarət sistemi Nəzarət orqanları tərəfindən sərbəst şəkildə keçirilir. Onların müstəqil fəaliyyət göstərən sədrələri seçilir və onlar yalnız Parlament qarşısında hesabat verirlər. Bu nəzarət orqanlarının əsas fəaliyyət istiqamətləri ümumi olaraq aşağıdakı tələblərə uzlaşaraq tətbiq olunur:

- dövlət büdcəsinə nəzarət etmək;
- onların səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- büdcə qanunvericiliyini təşkil etmək;
- büdcədən kənar fondlara nəzarət;
- audit nəzarətinin yerinə yetirilməsi
- inkişafın təminatı;
- iqtisadi səmərəlilik;
- təşkilati strukturun adekvatlığı;
- inkişafın fasiləsizliyi;
- nəzarət orqanlarının doğru və qərəzsizliyi;
- məxfi nəzarət planları və s.

Ölkədə şəffaflıq yaratmaq, ictimaiyyət üçün bütün məlumatları əlçatan etmək, ölkə vətəndaşlarını məlumatlandırmaq bu orqanların iş prinsipinin əsas məqsədidir.

Azərbaycanda nəzarət sisteminin inkişafı üçün bu ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaq lazımdır. Misal üçün Norveç təcrübəsindən yararlanaraq dövlət-özəl sektor əlaqələrinin dövlət maliyyəsində əsaslı nəticələr əldə etməyə gətirə bilər. Rusiya təcrübəsindən büdcənin planlaşdırılması, hazırlanması prosesində xərclərin və gəlirlərin auditinə nəzarətdə tətbiq edilə bilər.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN İNKİŞAFI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTLİ TƏSİRLƏRİNİN ARTIRILMASI

3.1 Dövlət maliyyə nəzarət sistemində yaranan problemlər və onların həll yolları

M.N-in inkişafının normal şəkildə tətbiqi maliyyə vəsaitinin formalaşdırılması və istifadə edilməsi prosesini davamlı şəkildə təmin etməkdə əvəzsiz rol oynayır. Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə resurslarından istifadənin nəzarətində tapşırıqların görülməsi ilə bağlı sahənin idarə olunması ciddi tələblər irəli sürür. Maliyyə nəzarətinin düzgünlüyü dövlətin maliyyə sabitliyi, iqtisadi təhlükəsizliyi və vətəndaşların maddi rifahı üçün mühüm amillərdəndir.

Respublikamızda M.N sisteminin qurulması və dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması nəzarət orqanlarının diqqət mərkəzində saxladığı vacib ünsürlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra maliyyə nəzarət sisteminin də yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görmüşdür. XX əsrin sonlarında bir çox təşkilatlarda əsassız yoxlanışların həyata keçirilməsi,

vəzifəli şəxslərin öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək qeyri-qanuni hərəkətləri bu istiqamətdə inkişafı ləngidir, bir sıra problemlər yaradırdı. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün ilk addım 17.06.1996 ildə atılmışdır. Ulu öndər H.Əliyev “İstehsal, xidmət, maliyyə, kredit sahələrində dövlət nəzarətinin yoluna qoyulmasında və gərəksiz yoxlamaların qadağası barədə” fərman imzalamışdır. Bu fərmanın tətbiqi nəticəsində iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişlər olsa da, sahibkarlıqda süni maneələr, xarici və yerli iş adamlarının fəaliyyətinə bəzi dövlət orqanlarının müdaxilə etməsi halları hələ də tam olaraq aradan qalxmamışdı. Belə vəziyyətlərin yaşanmaması məqsədiylə 07.01.1999-cu ildə “Dövlət M.N sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın gələcək inkişafı üçün süni maneələrin götürülməsi haqqında” fərman imzalanmışdır.

29.12.1998 ildə qəbullanmış «A.R-ın dövlət idarəetmə sistemində dəyişikliklər üzrə Dövlət Komissiyasının təsis haqqında» fərmanı nəzarət sisteminin islahatını, habelə nəzarətin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tuturdu.

“Sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədən müdaxilələrin əngəllənməsi haqqında” 28.09.2002 ildə imzalanmış fərman özəl sahələrin fəaliyyətinin inkişafına maneçilik törədən əngəllərin, qeyri-qanuni müdaxilələrin, əsassız formada aparılan yoxlamaların qarşısını almaqdan ötrü qəbul edilmişdir.

Bütün bu qanun və fərmanların qəbul edilməsinin əsas məqsədi ölkədə M.N-ni bazar iqtisadiyyatı mühitinə uyğunlaşdırmaq, D.M.N-də mövcud problemlərin həll edilməsinə şərait yaratmaqdır.

D.M.N sisteminin təkmilləşdirilməsi, mövcud nəzarət problemlərinin həlli istiqamətində qəbullanmış 16.09.1994-də “Auditor xidməti haqqında” A.R qanunu, 02.07.1999 ildə “Hesablama Palatası Haqqında” A.R-ın Qanunu, 08.06.2000-ci il tarixli “Korrupsiyayla mübarizənin gücləndirilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının fərmanı olsa belə, “Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında” vahid qanunun və ya qanunvericilik aktının olmaması bu sahədə

problemlər yaradır. Bu qanunun hazırlanması maliyyə nəzarəti sahəsində aşağıda qeyd edə biləcəyimiz fəaliyyət mexanizmini müəyyənləşdirəcəkdir:

- maliyyə nəzarətinin nəticəli, aşkar və şəffaflığını müəyyənləşdirəcək
- iqtisadi inkişaf və maliyyə təminatının əsas istiqamətlərini təkmilləşdirəcək
- nəzarətin forma və metodlarını müəyyənləşdirəcək
- maliyyə nəzarəti orqanları arasında əlaqələri genişləndirəcək
- nəzarət qurumlarının hüquqi statusunu təyin edəcək
- M.N sahəsində maraqların toqquşmasında qabaqlayıcı tədbirlər görməyə şərait yaradacaq
- maliyyə nəzarətinin hüdudlarını təyin edəcək.

Maliyyə nəzarətinə aid problemləri aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür:

- intizam tənbeh tədbirlərinin yüngül olması;
- kadrların düzgün seçilməməsi;
- menecerlərin xərclərin idarə olunmasında yaxından iştirakı;
- sabit və dəyişkən xərclərin təhlil edilməsi;
- strateji və taktiki nəzarət;
- köhnəlmiş məlumat bazası;
- ölçmə səhvləri;
- təsadüfi amillər.

Bu problemlərə qısa şəkildə nəzər salaq:

Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində yaranan problemlərin başlıca səbələrindən biri maliyyə vəsaitlərindən istifadədə baş verən qanun pozuntularının nəticəsində intizam tənbeh tədbirlərinin ağır olmamasıdır. Bunun qarşısının alınmasında inzibati tədbirlər genişləndirilməli, cərimələrin məbləği daha da artırılmalıdır.

Eyni zamanda M.N problemləri sırasına müstəqil audit institutlarıyla M.N arasında beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan əlaqənin qurulmasını təmin etmək daxildir.

Maliyyə nəzarəti mexanizminin reallaşmasında yaranan problem isə nəzarət orqanlarında kadr hazırlığının zəif olması, nəzarətin vahid norma və standartlarının hazırlanmamasıdır. Bununla yanaşı nəzarət orqanlarının sturukturunun genişliyi müəyyən problemlər yaradır ki, onun da qarşısını vahid mərkəzli nəzarət sistemi yaratmaqla almaq olar.

Menecerlər xərclərin idarəedilməsinə və qiymətləndirilməsində birbaşa iştirak etməlidirlər. Xərclərin idarəedilməsi üçün faktiki göstəricilər planlaşdırılmaqla müqayisə edilməlidir. Bu müqayisə təkcə M.N-in səmərəliliyini yox, həm də bonuslar, sosial müavinətlər və s. təyin edilməsində menecerlərin rolunu göstərir.

Sabit və dəyişkən xərclərin öyrənilməsi maliyyə nəzarətinin problemlərindən biridir. Bu problemin həlli M.N sisteminin funksiyalarını gücləndirir.

Problemlərdən biri də taktiki və strateji nəzarət arasında yaranan əlaqədir. Taktika qısamüddətli və strategiyaya uyğun tərtib edilmiş təhlildir. Strateji nəzarət isə uzunmüddət üçün planlaşdırılmış və gələcək nəticələr əvvəlcədən planlaşdırılmış nəzarət metodudur. İdarəetmə zamanı rəhbərlik qərarlar qəbul edərkən hərəkətin anı ilə baş verə biləcək nəticələrin görünmə anı arasında vaxtın gecikdiyini və mövcud taktiki tədbirlərin strateji planda işlərin vəziyyətinə təsirini bilməsi vacibdir.

Köhnəlmiş məlumat bazası yoxlanış zamanı nəzarəti həyata keçirən şəxslərin lazımi məlumatı vaxtında ala bilməməsinə və nəzarət prosesinin uzadılmasına gətirib çıxarır. Avtomatlaşdırılmış məlumat bazasının yaradılması lazımi məlumatların qısa müddət ərzində əldə olunmasına gətirir və bu da nəzarət prosesinin daha sürətli və optimal reallaşmasına şərait yaradır. Buna görə də maliyyə nəzarəti hesabatlarının tezliyi istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır.

Ölçmə səhvləri o zaman yaranır ki, nəzarət zamanı istifadə edilən hesabatlarda hesabatların avtomatlaşdırılmasına baxmayaraq məlumatların yerləşdirilməsi zamanı yanlış məlumat bazasından istifadə yaxud da texniki olaraq yanlış yerləşdirilməsindən irəli gələn səhvləklərdir. Buna görə də maliyyə nəzarəti

prosesinin düzgün aparılması üçün bu tip səhvlərin qarşısının alınmasına xüsusi diqqət edilməlidir.

Maliyyə nəzarəti zamanı yaranan problemlər sırasına təsadüfi amillər də aid oluna bilər. Bu amillər büdcə hazırlanarkən nəzərə alınmayan valyuta məzənnəsinin dəyişməsi, ölkənin iqtisadi vəziyyətində yaranan dəyişikliklər və sairidir.

Ölkəmizdə D.M.N sistemində yaranan problemlər sırasına xarici nəzarət orqanlar arasında ziddiyətlərin yaranması aiddir ki, bu da vahid standartların olmamasından irəli gəlir.

Dövlət büdcəsiylə maliyyələşən qurumlarda əsasən aşağıda qeyd edəcəyimiz qanunauyğunsuzluqlara rast gəlinir:

- Abadlıq və təmir işlərinə podratçı şirkətlər tərəfindən vəsaitlər artıq yazılır və dövlət büdcəsi yolu ilə ödənilir;

- Artıq əməkhaqqı yazılır və bu əməkhaqqının artıq olan hissəsini baş mühasiblər kartlarına köçürərək istifadə edirlər;

- Normadan artıq ştat vahidləri saxlanılır və məzuniyyətdə olan işçilərin adına əmək haqqı yazılır;

- Rəsmi alınmış maddi dəyərlilərin maddi-məsul şəxslərin hesabında qeydiyyatda alınmır və yoxlama zamanı inventarlaşma ilə möcud olmur”

- əmək qabiliyyətini itirməyi barəsində saxta sənəd alan şəxslər sosial müavinət alaraq dövlət büdcəsindən artıq gəlir əldə edirlər.

Bütün bu nöqsanlar haqda qabaqlayıcı önəm alınması barədə Dövlət M.N Xidməti vasitəsilə müvafiq tədbirlər görmək üçün icra hakimiyyəti orqanlarına, maliyyə idarələrinə mütəmadi olaraq məktublar göndərilir.

Sonda qeyd oluna bilər ki, M.N problemləri içərisində ən aktual olanları aşağıdakılardır:

- Vahid “Dövlət maliyyə nəzarəti barədə” qanunun olmaması;
- Təkrar funksiyaları gerçəkləşdirən orqanların olması;
- M.N orqanları arasında səlahiyyətlərin düzgün bölünməməsi;

- Maliyyə nəzarətinin qiymətləndirilməsində müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu.

Bütün mövcud problemlərin bitməsi üçün bu sahədə vahid qanun qəbul edilməli, vahid mərkəzli nəzarət orqanı yaradılmalı, nəzarət orqanlarının işi düzgün bölünməlidir.

3.2 Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi

İqtisadi mühitdə hər gün təkmilləşən maliyyə sisteminin idarə edilməsində nəzarətin rolu əvəzsizdir. Maliyyə sisteminin qanunauyğun şəkildə yerinə yetirilməsini, maliyyə resurslarının düzgün istifadə təyinatını müəyyənləşdirilmək üçün D.M.N-in təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır. Nəzarət sisteminin düzgün qurulması ölkənin maliyyə dayanıqlılığını təmin edir.

D.M.N-in səmərəliliyinin yüksəldilməsi onun qiymətləndirilməsi şəklində aparılır. Nəzarətin faydalılığı, məhsuldarlığı onun səmərəliliyinin əsasını təşkil edir. M.N-in təkmilləşdirilməsinin əsas yollarından biri maliyyə nəzarəti orqanları arasında fəaliyyət mexanizminin düzgün təşkil edilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı nəzarət orqanlarının özlərinin də daxilində fəaliyyət sahələrinin düzgün bölünməsi, struktur bölmələrinin inkişafı, yarana biləcək neqativ halların əvvəlcədən aradan qaldırılması nəzarətin inkişafına köməklik göstərir. Dövlət və qeyri-dövlət M.N sistemində beynəlxalq təcrübələrdən istifadə, digər ölkələrin nəzarət praktikasının ölkəmizdə uyğun şəkildə tətbiqi də M.N sisteminin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradan nüanslardandır.

Strateji proqnozlaşdırmanın yerinə yetirilməsi zamanı auditin inkişafı, onların reallaşdırılması və yekun nəticələrinin əldə edilməsi mühüm nəzarət tələb edir. Bu səbəbən uzunmüddətli dövlət proqramlarının tərtib edilməsi nəzarət sisteminin əhəmiyyətliliyini daha da artıracaqdır.

Büdcə vəsaitlərinin öz təyinatına uyğun istifadə edilməməsi, onların qeyri-məqsədyönlü istifadəsinin qarşısının alınması maliyyə nəzarətinin işinin əsasını təşkil edir. Büdcə vəsaitlərinin öz təyinatına uyğun istifadəsini həyata keçirmək

üçün büdcə fondlarının icrasının qanunvericiliyin tələbləri ilə eyni olmasına nəzarət edən vəzifəli şəxslərin iş prinsiplərinin ciddiyəti artırılmalı, eləcə də bu sahədə intizam məsuliyyəti artırılmalıdır.

Vəsaitlərin istifadəsinin yüksək səmərəliliyinin təminatı üçün nəzarətin auditinə keçmək lazımdır. Audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi D.M.N sisteminin inkişafına böyük töhvələr verir. Buna görə auditor xidmətinin metodologiyasının inkişaf etdirilməsi, audit nəzarətinin beynəlxalq audit standartlarına paralel aparılması əhəmiyyətlidir. Auditin inkişafının başlıca meyarlarından biri auditin operativliyidir. Auditin fəaliyyət fasiləsizliyinin hazırlanması, yeni müqavilələrin hazırlanması auditin perspektiv inkişafını təmin edir.

İnformasiya texnologiyalarının genişləndirilməsi maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün mühüm amillərdən biridir. Dövlət idarələri və təşkilatlar müasir texnologiyalardan istifadə etməklə büdcə sisteminin şəffaflığını təmin edəcək, gəlir və xərclərin yoxlanılmasını daha sürətli və operativ həyata keçirəcəkdirlər.

Audit yoxlamalarının 2 əsas istiqaməti vardır:

1. Balansın likvidliyinin dəyəri ölçülərək, məcmu kapital və xalis kapital təhlil edilərək, borc kapitalı dəyərləndirilərək maliyyə dayanıqlılığı qiymətləndirilir;
2. Təşkilatlar və orqanların gəlir və xərcləri, xalis mənfəəti təhlil edilərək pul vəsaitləri təşkil edilir və qiymətləndirilir.

Audit nəzarətinin inkişafı zamanı bir sıra məsələlərin həlli vacibdir:

- Audit metodlarının düzgün seçilməsi və təhlili;
- Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni konsepsiyaların hazırlanması;
- Audit anlayışının düzgün qiymətləndirilməsi;
- Audit sahəsində müasir təcrübənin öyrənilməsi;
- Ümumi və fərdi audit metodlarının öyrənilməsi və inkişafı.

Auditin inkişafı məqsədiylə yeni konsepsiyalar da tərtib edilib ki, bu konsepsiyalar yoxlama zamanı auditin işinin operativliyini təşkil edir. Audit-kontrollinq adlanan konsepsiya təşkilatın yatırım etdiyi kapitaldan əldə etdiyi

gəlinin səmərəliliyini ölçür. Digər konsepsiya isə audit-konsaltinqdir. Bu prosedur həyata keçirilərkən daxili uçot məlumatları ilə yanaşı, xarici uçot məlumatlarından da istifadə olunur.

A.R – da auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ilk konsepsiya 2001-ci ildə işlənib hazırlanmışdır. Bu konsepsiyanın hazırlanması prosesində əsas götürülən məsələlərin həlli ölkəmizin audit sahəsinin beynəlxalq meyarlara uyğun inkişafına böyük töhvələr vermişdir. Buna əsaslanaraq A.R-ın Prezidenti 05.09.2012-ci il tarixli sərəncamıyla təsdiqlədiyi “Korrupsiyayla mübarizəyə aid 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın 13.2-ci bəndinə uyğun olaraq “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyasının 2012-2020-ci illər” hazırlanması Auditorlar Palatasına tapşırılmış və bu konsepsiya 5 fəsil,16 bölmədən ibarət olmaqla tərtib edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının 2016-cı il üzrə iş planını 1.26-cı “Auditin təşkilinə dair xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi” barədə hesabat, Bakı 2016).

M.N sahəsində səmərəliliyin yüksəldilməsində başlıca rolu nəzarət orqanları tutur. Səlahiyyətinə görə ən başlıca yeri bu orqanlar içərisində Hesablama Palatası tutur. Orqan fəaliyyətə başladığı gündən öz işini informasiya-metodoloji baza əsasında, beynəlxalq təcrübəyə əsasən qurmuşdur. Palata fəaliyyəti dövründə bir neçə normativ sənədlər qəbul etmiş, konsepsiyalar işləyib hazırlamış və onların tətbiqi sahəsində işlər görmüş, digər qurumlarla qarşılıqlı əlaqələr qurmuş, beynəlxalq və regional audit qurumları ilə birgə layihələr hazırlamış, onlarla ikitərəfli əməkdaşlıq qurmuş və beynəlxalq audit təşkilatlarına üzv olmuşdur.

A.R-ın 05.03.2002 il fərmanı ilə rəsmiləşdirilən Azərbaycan Respublikasının Daxili Nizamnaməsinə əsaslanaraq Hesablama Palatası Strateji İnkişaf Planı hazırlayır. Plana görə 2018-ci ilin 6 ayında Hesablama Palatasının Kollegiyası 34 audit, 1 analitik nəzarət tədbirinə başlanılması, eləcə də 1-i qanunvericiliyə əsasən məxfiliyi qorumaqla 17 auditin nəticələri barədə qərar almışdır. Nəzarət tədbirləri çərçivəsində yaranmış neqativ halların aradan qaldırılması məqdəsi ilə 18 quruma Kollegial Qərarın surəti,1 quruma Təqdimat göndərilmişdir (<http://sai.gov.az/1/nesr/27>).

Nəzarət zamanı Bakı şəhərində 14, digər regionlarda isə 3 yoxlanış həyata keçirilmişdir. Hesablama Palatası ilin sonunda nəticələri təhlil edilmiş auditlərin 232 halda nöqsan və çatışmazlıqlarını aşkar etmiş və məsul şəxslər barəsində müvafiq orqanlar tərəfindən lazımi tədbirlər görülmüşdür. Təhlil aparılan zaman müəyyənləşdirilmişdirki, dövlət satınalmaları, büdcə qanunvericiliyi, mühasibat uçotu və hesabatlılıq, əsas vəsait qoyuluşları ilə bağlı qanunauyğunsuzluqlar aşkarlanmışdır. Dövlət satınalmalarının həyata keçirilməsi zamanı aşkarlanan qeyri-qanuni hərəkətlərin müəyyənləşdirilərək 2 nəzarət tədbiriylə bağlı lazımi materiallar Baş Prokurorluğa göndərilmişdir (<http://sai.gov.az/1/nesr/27>).

A.R Maliyyə Nazirliyi tabeliyində Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti həyata keçirdiyi 2017-ci il planına uyğun büdcədən ayırmaların təyinatı üzrə işlənməsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı orqan və müəssisələrə yoxlanışlar həyata keçirmişdir:

- 14 ərazinin icra hakimiyyəti başçılarının aparatlarının saxlanmasına;
- 1 mərkəzi icra orqanına;
- 11 təhsil müəssisəsinə;
- 10 səhiyyə təşkilatına;
- 1 statistika müəssisəsinə;
- 2 diplomatik nümayəndəliyə;
- 1 şəhər ərazi nümayəndəliyinə;
- 1 meliroasiya və su təsərrüfatı müəssisəsinə.

Yoxlanış tədbirlərinin nəticəsində 2017-ci ildə aşkarlanmış dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin xərclənmə təyinatının düzgün yerinə yetirilməməsi aşkarlandığından həmin artıq ödənişlərin 7367,9 min manatın 4673,7 min manatının yoxlamalar aparıldığı zaman, 81,8 min manatının isə cari ilin əvvəlində bərpası təmin edilmişdir. Bu hesabat dövründə aşkarlanmış lüzumsuz ödənişlərin 10 təşkilat üzrə 2331,8 min manat hissəsində mənimsəmə əlamətləri aşkarlandığından bu nöqsanların araşdırılması üçün sənədlər Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna göndərmişdir.

Büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsi qaydalarının normativ hüquqi aktlar əsasında aparılmaması nəticəsində müəyyən orqan rəhbərləri barəsində İnzibati Xətalər Məcəlləsinə əsaslanaraq protokol tərtib edilmiş və bu məcəlləyə əsasən inzibati xəta törətdiklərinə görə 760 vəzifəli şəxs 639,0 min manat məbləğində dövlət büdcəsinə geri ödənəcək inzibati cərimələr tətbiq etmişdir.

Nəzarəti orqanları öz fəaliyyətlərinin inkişafına dair tədbirlər görməlidirlər:

- Müasir texnologiyaların M.N-in həyata keçirilməsində tətbiq etməlidirlər
- Nəzarəti həyata keçirən şəxslər vicdanlı və qərəzsiz öz işlərini yerinə yetirməlidirlər
- Nəzarət orqanları daima yeni təkliflər hazırlamalı və onların tətbiqində iştirak etməlidirlər
- Nəzarət fəaliyyətinin tətbiqində iştirak edən nəzarət orqanı əməkdaşları üçün müəyyən qaydalar hazırlamalı və tətbiq etməlidirlər
- Korrupsiya və digər qanunauyğunsuz hərəkətlərin nəticəsində daha sərt cəza tədbirləri həyata keçirməlidirlər
- Yeni kadrların hazırlanmasına və köhnə kadrların vaxtaşırı atestasiyalarının aparılmasına diqqət yetirməlidirlər.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində yüksək təcrübəyə sahib Avropa ölkələrinin nəzarət sistemlərinin öyrənilməsi və bu təcrübələrin dövlət orqanlarının iş mexanizmlərində tətbiq edilməsi vacib olan məsələlərdəndir. Türkiyə təcrübəsinə əsaslanaraq effektiv performans auditinin yerinə yetirilməsini nümunə götürmək olar. Bu təcrübədən istifadə edilməsi dövlət orqanlarının strateji hədəflərini işləyib hazırlamağa və onların müqayisəli yoxlanmasına əlavə imkanlar açır.

Almaniyada illik audit planından başqa əlavə audit planları da hesabat formasına salınaraq parlamentə təqdim edilir. Almaniya nümunəsindən istifadə edərək ölkəmizdə kənar auditin təşkilini, eləcə də auditdə dövlət maliyyəindən qanunsuz istifadə nəticəsində vurula biləcək zərərin göstərilməsi təşkil edilə bilər.

Avropa ölkələri içərisində nəzarət sistemi nisbətən fərqli olan Norveçdə dövlət maliyyəsinə nəzarət və korporativ sektorda nəzarət üstünlük təşkil edir. Noreçdə tətbiq olunan bu metoddan ölkəmizdə özəl və dövlət sektorunun qarşılıqlı əməkdaşlığının nəticəsində şirkətlərin dövlət maliyyəsi idarə etmələrinə başlamaq üçün tətbiq edilə bilər.

İngiltərədə şəffaflıq və təhlükəsizliyin təminatı üçün M.N zamanı büdcə xərcləri ictimaiyyət üçün açıq edilir və daim bu sahədə hesabatlar verirlər. Ölkəmizdə də Hesablama Palatası və başqa nəzarət orqanları yoxlamaların nəticələrini hər kəs üçün açıqlamalı və veb saytlarda mütəmadi olaraq yerləşdirsə nəzarət orqanlarının işinin şəffaflığı və bu orqanlara etimad daha yüksək olar. Bununla yanaşı bir müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq Hesablama Palatası və başqa nəzarət orqanları öz fəaliyyət sərbəstliyini təmin etmək və hakimiyyətdən asılılığını azaltmaq üçün audit mandatını genişləndirməlidir deyə bilərik.

Nəticə

Bazar iqtisadiyyatının təkmilləşmə dövründə dövlət müəssisəsi və idarələrdə maliyyə nəzarətinin tətbiqi mühüm rol oynayır. M.N ölkəmizdə iqtisadi təkmilləşməni təmin etmək niyyətilə pul, kredit, büdcə vəsaitləri və bütövlükdə maliyyə əməliyyatlarının yoxlanışı keçirən orqanlar tərəfindən yoxlanmasıdır.

Makro və mikro səviyyədə maliyyə ehtiyatlarının idarə olunması, onların məqsədəuyğun istifadəsi nəzarət mexanizminin vacib məsələsidir.

M.N-in tətbiqi ona görə əsasdır ki, maliyyə nəzarətinin mühüm obyektini olan pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsi, toplanması, istifadə edilməsində dövlətin qarşısına məqsəd qoyduğu əsas vəzifə və tapşırıqlar vaxtında və düzgün tətbiq edilməlidir. M.N-in əsas vəzifəsi nəzarətin aparılma prinsipini yaxından müşahidə etmək və hazırkı nöqsanları həll etmək üçün işlər görmək, dövlət nəzarətinin

aparılmasında dünya təcrübəsindən istifadə və elmi təkliflər hazırlamaq, dövlət büdcəsi qarşısında M.N-in düzgün və zamanına uyğun yerinə yetirilməsini aparmaq, pul vəsaitlərinin doğru istiqamətdə hərəkət etdirilməsi və uçot və hesabat əməliyyatlarının düzgün aparılmasıdır.

Maliyyə nəzarəti maliyyə mexanizminin idarəolunmasının əsas ünsürü sayılır. M.N-in tətbiqi dövlət və qeyri-dövlət M.N formasında aparılır.

D.M.N dedikdə, büdcə vəsaitlərinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının tərtibi, icrası, müəssisə və idarələrin maliyyə vəsaitlərinə təftiş başa düşülür. D.M.N iqtisadiyyatın dövlət həmçinin, qeyri-dövlət sahələrində vergi və başqa ödənişlərin, pul ehtiyatlarının aparılmasına, büdcə vəsaitindən ayrılmış yardımların və kredit yardımlarının məqsədə uyğun şəkildə istifadə edilməsinə də nəzarət edir.

Nəzarət olunan maliyyə fəaliyyətinin obyektinə uyğun olaraq M.N - büdcə, vergi, bank, sığorta, valyuta nəzarətinə ayrılır.

Respublikamızda M.N-ni aparan orqanlar aşağıdakılardır.

- A.R-ın Hesablama Palatası
- A.R Maliyyə Nazirliyi və onun tərkibində yaranan Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi
- Dövlət Borcunun İdarəsi Agentliyi,
- Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti,
- Mərkəzi Bank,
- A.R Vergilər Nazirliyi,
- A.R Auditorlar Palatası və sairidir.

Bu nəzarət orqanları öz fəaliyyətlərində sərbəstdirlər və onlar ölkədə maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini və maliyyə dayanıqlılığını həyata keçirirlər.

Müasir iqtisadi şəraitdə M.N-in effektiv tətbiqi maliyyə vəsaitlərinin düzgün aparılmasını, maliyyə uyğunsuzluqlarının vaxtında aşkarlanaraq aradan qaldırılmasını, onların yarada biləcəyi problemlərin qabağlayıcı tədbirlərinin görülməsi Respublikamızda M.N sisteminin ayrılmaz tərkib elementi olan audit nəzarətinin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti çoxdur. Audit nəzarəti idarələrdə maliyyə problemlərinin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsidir.

Ölkəmizdə audit nəzarətinin inkişafı 16.09.1994 tarixində “Auditor Xidməti haqqında” A.R-ın qanunu qəbul olmuşdur.

Ölkəmizdə auditor xidmətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini aparmaq, bu xidmətin inkişafı üçün iş planı hazırlamaq, dövlətin və auditorların hüquqlarını qorumaq və auditorların fəaliyyətinin qanunvericiliklə eyni tətbiqinə nəzarət etmək məqsədi ilə 16 sentyabr 1994-cü ildə ümummilli lider H. Əliyevin təşəbbüsüylə A.R-ın qanununa əsaslanaraq Auditorlar Palatası təsis edilmişdir. A.P – Respublikamızın müstəqil nəzarət qurumudur.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində dövlətin nizamlayıcı funksiyasının tətbiqi maliyyə ehtiyatlarından düzgün istifadə edilməsi, effektiv şəkildə idarə olunması beynəlxalq təcrübələr nəticəsində daha da inkişaf etdirilir. ABŞ, Kanada, Türkiyə, Norveç, Almaniya, Rusiya, Gürcüstan kimi dövlətlərin təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, bu ölkələrdə nəzarət orqanları müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Bu ölkələrdə maliyyə nəzarətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərini dövlət büdcəsi və gəlirlərinə nəzarət etmək, onların səmərəliliyini qiymətləndirmək, büdcə qanunvericiliyini təşkil etmək, büdcədən kənar fondlara nəzarət etmək, audit nəzarətinin yerinə yetirilməsi, iqtisadi səmərəlilik, inkişafın fasiləsizliyi, nəzarət orqanlarının doğru və qərəzsiz fəaliyyətinə nəzarət, məxfi nəzarət planları və s. təşkil edir.

Azərbaycanda M.N-in inkişafı sahəsində bir çox aktlar imzalanmışdır. D.M.N sisteminin yaxşılaşdırılması, hazırki problemlərin aradan qaldırılması niyyətiylə 16.09.1994 ildə “Auditor xidməti haqqında” A.R-ın qanunu, 12.03.1996 ildə A.R-ın Milli Məclisinin verdiyi qərar əsasında təsdiqlənmiş “A. R-da auditorların qeydiyyatı” barədə, eləcə də 11.04.1996-cı il tarixli “A.R Auditorlar Palatasının müəyyən məsələlərinə edilən dəyişikliklər” barədə qərar imzalanmışdır.

29.12.1998 tarixli “A.R-ın dövlət idarəetmə sistemində dəyişikliklər aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının təsisi haqqında” fərman ölkə xərclərinin, nəzarət sisteminin idarə olunmasını, nəzarətin inkişafını həyata keçirirdi.

02.07.1999-da “Hesablama Palatası Haqqında” A. R-in Qanunu qəbul edilmişdir. «Hesablama Palatası haqqında» A.R qanununa əlavələr edilmişdir. Qəbul olunan əlavələr A.R Hesablama Palatasının daxili Nizamnaməsinə, Palatanın metodiki sənədlərinə, habelə INTOSAI vasitəsilə istiqamətləndirilən tətbiqlərə uyğun aparılır.

Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş ölkəmizdə maliyyə nəzarətində də qısa zaman ərzində uğurlu siyasət həyata keçirilmişdir. Lakin bu sahədə də müəyyən problemlər və çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu sahədə başlıca problemlərdən biri M.N haqqında vahid qanunvericilik aktının olmamasıdır. Belə bir qanunun qəbul edilməsi nəzarət sistemində şəffaflığı, müstəqilliyi, maliyyə nəzarətinin metodlarını, nəzarət orqanlarının arasında əlaqələrin inkişafına şərait yaradacaqdır.

Bu sahəsində çatışmazlıqlardan biri kadr hazırlığının zəif olması, onların öz vəzifələrindən su-istifadə etmələridir. Bunun qarşısının alınması, onların öz vəzifələrini vicdanlı şəkildə yerinə yetirməsinin təmin edilməsi M.N sahəsində daha çox irəliləməyə imkan yaradacaqdır. Bundan başqa M.N orqanlarının çoxluğu, vahid nəzarət sisteminin olmaması da nəzarətin aparılmasında müəyyən çətinliklər törədir.

Maliyyə nəzarətinin həll edilməli olan problemlərindən biri bu istiqamətdə qanunvericiliyin pozulması nəticəsində tətbiq olunan cəza və cərimələrin daha yumuşaq olmasıdır. Buna görə də qanun pozuntusunun aşağı səviyyəyə gətirilməsi üçün tətbiq edilən inzibati tədbirlərin daha ağır olması zəruri hal daşıyır.

Ölkəmizdə M.N sahəsində uğur əldə edə bilmək üçün onu müasir tələblərə uyğun yerinə yetirmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatının təkmilləşmə dövründə maliyyə nəzarətinin inkişafı sahəsində aşağıdakı təklifləri ümumiləşdirə bilərik:

- Bütçənin gəlir və xərclərinin səmərəliliyinin artırılmalı, bütçə vəsaitlərinin təyinatına uyğun istifadə edilməsinə nəzarət edilməli;
- “Maliyyə nəzarəti haqqında qanun” tərtib etməli;
- A.R Hesablama Palatası öz fəaliyyətlərini qarşılıqlı şəkildə həyata keçirməli;
- Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmalı və onun yerli şəraitə uyğunlaşdırılması həyata keçirilməli;

- Daxili və kənar nəzarəti gücləndirilməli;
- Maliyyə nəzarətini keçirən şəxslərin işini düzgün yerinə yetirməsinə nəzarət etməli, bu sahədə maraqlı şəxsləri həvəsləndirməli;
- Eyni funksiyaları həyata keçirən nəzarət orqanlarını birləşdirməli, onların strukturlarını təkmilləşdirməli;
- Müasir informasiya bazası yaradılmalı, yeni texnologiyalardan nəzarətin həyata keçirilməsində tətbiq edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Auditor xidməti haqqında A. R-ın Qanunu, 1994.
2. Audit, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti (2001), Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 604 səh.
3. Auditorlar palatası haqqında əsasnamə. Bakı, 1995.
4. A.R-ın Auditorlar Palatasının 2016-cı il üzrə iş planını 1.26-cı “Auditin təşkilinə dair xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi” barədə hesabat, Bakı 2016
5. “Hesablama palataları ilə bağlı beynəlxalq təcrübə və normalar” Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyi. 32 səh.

6. A.R Hesablama palatasının fəaliyyətinə dair qanunvericilik aktları. Bakı,2009.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı,1995.
8. Azərbaycanın milli audit standartları (2004), dərslik. Bakı:Nağıl evi, 334s.
9. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi - 2000.
10. Bağırov D.A.(1999), Vergi auditi Bakı: dərslik, 425 səh.
11. Bağırov D.A.(1996), Audit. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 68 səh.
12. Bağırov D.A., Həsənli M.X. (2010), Dövlət və Bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı, Dərslik.
13. Bağırov D.A. (2006), Vergi nəzarəti. Bakı, dərslik, 412 səh.
14. Bağırov D.A., Mirələm Həsənli. (2011), Maliyyə/ Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı, İqtisad universiteti nəşriyyatı, 384səh.
15. Beynəlxalq audit standartları. Bakı, 2009.
16. Bədəlov Ş.Ş., Qurbanov F.Ə., Məhərrəmov R.B. (2003), Büdcə sistemi Bakı, 409 səh.
17. Bəybala Xankişiyev.(2002), Maliyyə nəzarəti. Bakı, Turan nəşriyyatı, 94 səh.
18. Bəyalı Ataşov, Nurpaşa Novruzov, Elşən İbrahimov (2014), Kooperasiya universitetinin dərslikləri, 643 səh.
19. Dövlət büdcəsinə nəzarət, beynəlxalq təcrübə, Bakı, 2008, 123 səh.
20. Hacıyev Mübariz Şirəli oğlu (2002), Azərbaycan Respublikasında D.M.N və onun inkişaf istiqamətləri, ADİU, səh 11.
21. Hesablama Palatası haqqında A. R-ın Qanunu, Bakı, 2 iyul 1999-cu il.
22. <http://www.grandars.ru/student/finansy/finansovy-kontrol.html>
23. <https://muhasibat.az/dovlet-maliyye-nezareti-xidmeti-terefinden-2017-ci-ilde-aparilan-maliyye-nezareti-tedbirlerinin-neticeleri-aciqlanib>
24. İqtisadi nəzəriyyə Makroiqtisadiyyat-1,2 (2008) / Ə.P. Babayevin redaktəsi ilə. Moskva.
25. Mitəlov Rəvan, Dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi, (2015) Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, 81 səh.

26. Novruzov N. Ataşov B (2014), Maliyyə nəzəriyyəsi
27. Qəhrəman Rzayev, Nəzarət və Təftiş (2011), Dərslik, Adiloğlu nəşriyyat, Bakı, 250 səh.
28. Quşani R.N., Qurbanova T.T. (2013), Maliyyə nəzarəti və audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 122 səh.
29. Sadıqov M.M., Məmmədov S.M. (2010), Maliyyə, Gəncə, ADAU, 475 səh.
30. <http://sai.gov.az/1/nesr/27>

Xarici dildə

1. Багиров Д.А. (1997), Финансовый рынок Азербайджана и аудит его небанковских институтов. СПб: Изд-Во СПбГУФ, 140 с.
2. Грачева Е.Ю.(1998) Финансовое право: схемы, комментарий. Учебн пособие. М.: Новый Юурист.
3. Данилевский Ю.А. (1996), Проблемы становления государственного контроля // Бухалтерский учет, n=3
4. Иткин Ю.М. (1991), Организация финансового контроля в переходный к рыночной экономике, М, Финансы и статистика.
5. Лимская декларация руководящих принципов контроля (1991), Контроллинг, N=5
2. Малышева В.И. (2002-12), Казначейство цели, задачи, функции. Финансы
3. Пансков В.Г. (2007), О роли Счетной палаты РФ в система органов государственного финансового контроля. Финансы, 9с.
4. Петров А.Ю.(2010), Государственный финансовый контроль. Финансы, 2010, 10сс

ƏLAVƏLƏR

Cədvəl 2. M.N-in müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatı.

N	Əlamətlər üzrə təsnifat	Təsnifatın növləri
1.	Mülkiyyət formasına görə	Dövlət nəzarəti; Özəl nəzarət; İctimai nəzarət
2.	Reallaşdırma vaxtına görə	İlkin nəzarət; Cari nəzarət; Sonrakı nəzarət
3.	Hüquq subyektlərinin iradəsindən asılı olaraq	Məcburi nəzarət Təşəbbüskar (könüllü) nəzarət
4.	Nəzarət olunan maliyyə fəaliyyətinin obyektinə görə	Büdcə nəzarəti; Vergi nəzarəti; Bank nəzarəti; Sığorta nəzarəti; Valyuta nəzarəti
5.	Nəzarət metodları	Müşahidə Yoxlama İqtisadi təhlil İqtisadi nəzarət Təftiş
6.	İdarəetmə fəaliyyətinin hüquqi statusunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq	Dövlət nəzarəti; İctimai nəzarət; Bələdiyyə nəzarəti; Audit nəzarəti
7.	Nəzarət subyektləri	Prezident nəzarəti; Qanunvericik orqanlarının nəzarəti; İcra hakimiyyəti orqanlarının nəzarəti; Yerli özünüidarəetmə orqanlarının nəzarəti; Daxili nəzarət; Auditor nəzarəti
8.	Fəaliyyət həcminə görə	Tam nəzarət; Qismən nəzarət
9.	Nəzarət prinsipləri	Müstəqillik prinsipi; Qanunçuluq prinsipi; Obyektivlik prinsipi; Aşkarlıq prinsipi; Düzgünlük prinsipi; Peşə səriştəliliyi prinsipi; Məxfilik prinsipi; Peşə dəqiqliyi prinsipi; Peşə davranışı prinsipi; İqtisadi xərclər və təsirlilik prinsipi
10.	İnformasiya mənbələri	Senədli nəzarət; Faktiki nəzarət
11.	Nəzarətin təşkilinin əsas tələbləri	İnformasiya təminatı tələbi; Nəzarəti yerinə yetirən və nəzarət edilən sistemlərin uyğunluğu tələbi; Daimilik və komplekslilik tələbi;

		<p>Dövlət maliyyə nəzarətinin hər subyektinə nəzarət edilməsi tələbi; Dövlət nəzarətçilərinin səriştəliliyi, vicdanlılığı və qərəzsizliyi tələbi; Dövlət maliyyə nəzarəti metodologiyasının qəbul olunması tələbi; İnkişafın kəsilməzliyi və təkmilləşdirilməsi tələbi; Prioritetlik tələbi; Optimal mərkəzləşdirmə tələbi; Məsuliyyətin vahidliyi tələbi; Reqlamentləşdirmə tələbi; Xətalər barədə vətəndaşlara məlumat vermək tələbi; Nəzarət planlarının məxfiliyi tələbi</p>
--	--	---

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Dövlətin idarəetmə sistemində dövlət maliyyə nəzarətinin rolu.	13
Sxem 2. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.	23
Sxem 3. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının sturukturu	29

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Məcburi audit subyektlərinin təsnifatı	49
Cədvəl 2. M.N-in müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatı	73

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Auditor xidmətinin göstərilməsinə dair 2016-2017-ci illər üzrə bağlanmış müqavilələrin sayı	48
---	----